

НМКД Історія мови (Історична граматики)

Лекційний модуль

(Анотації до лекцій)

Лекція 1

Вступ. Історія української мови як наука і навчальна дисципліна

Мова – це суспільне явище, один з витворів суспільства. Будучи засобом спілкування членів суспільства, мова не може не змінюватись. Однак зміни не руйнують мови, тому що основа мови – її основна лексика і граматична будова – змінюються дуже повільно, і це забезпечує стійкість мови. Зміни, що відбуваються в мові в напрямі її удосконалення, становлять розвиток мови.

Історію української мови досліджує кілька мовознавчих наук: історична фонетика, історична морфологія, історична акцентологія, історична лексикологія, історичний синтаксис, історія української літературної мови.

Історична граматики української мови вивчає той значний шлях, що його пройшла в своєму розвитку мова українського народу, розкриває процеси і закономірності, які привели до формування системи сучасної української мови, і зокрема літературної.

Предметом курсу є історична фонетика, історична морфологія, історичний синтаксис.

Завданням цього курсу є не стільки реєстрація змін фонетичної системи і граматичної будови української мови та їх хронологізація, скільки розкриття тих внутрішніх законів, які зумовили розвиток фонетичної системи і граматичної будови української мови в напрямі до її сучасного стану.

Курс забезпечує свідоме засвоєння мовних явищ, показує взаємозв'язок у розвитку структурних елементів мови, допомагає вчителю забезпечувати принцип історизму при викладанні української мови в школі.

Курс історії мови пов'язаний з такими науковими дисциплінами, як загальне мовознавство, вступ до слов'янського мовознавства, сучасна українська літературна мова, діалектологія, історія української літератури, історія України, археологія, етнографія, фольклористика.

Історичне вивчення української мови забезпечують такі джерела: жива народна мова, письмові пам'ятки давньоруської та староукраїнської мови, свідчення споріднених мов, свідчення інших мов, лексичні засвоєння, топоніміка.

Науковий аналіз досліджуваних явищ забезпечує порівняльно-історичний метод у мовознавстві.

Про спорідненість слов'янських мов та про виникнення писемності у східних слов'ян студенти можуть прочитати у науковій та навчальній літературі з курсу “Вступ до слов'янської філології”.

Список рекомендованих джерел

Основних

1. Безкишкіна М.Т. , Степаненко М.І. Історична граматики української мови : навчальний посібник. Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В.Г.Короленка. Полтава: 1997. 134 с.
2. Історія української мови. Хрестоматія / Упорядники Єрмоленко С.Я., Мокієнко А.К. К., Либідь, 1996. 288с.
3. Коваленко Н.Д. Історична граматики української мови: навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-20162, 2012. 144 с.
4. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики. К.: Академія, 2010. 248 с.
5. Купчинська З., Пілецький В. Історична граматики української мови: Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. 295 с.
6. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : навч. посібн. Кривий Ріг : КДПУ, 2002. 89 с.
7. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

Додаткових

8. Бичкова Т., Свердан Т.. Історична граматики української мови (фонетика): метод. посібник. Чернівці: Рута. 2007. 60 с.
9. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. К.: Вид. дім “КМ Академія”. 2002. 153 с.
10. Бурмистрович Ю. Я. Чому перед голосними звуками переднього ряду приголосні звуки у праслов'янську добу пом'якшувалися, а в протослов'янську, перебуваючи нібито в тій самій позиції, не пом'якшувалися? // Мовознавство. 2011. № 2. С. 78–81.
11. Вербовий М. В. Історична граматики української мови: [навч. посібн.] / М. В. Вербовий, Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг, 2008. 343с.
12. Історична граматики української мови : навчально-методичний посібник / [уклад.Н. В. Кірілкова]. Рівне : РДГУ, 2013. 60 с.
13. Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). К.: Наукова думка, 2000. 370с.
14. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / Відп. ред. С. П. Бевзенко. К.: Наук. думка, 1992. 416 с.
15. Німчук В.В. Історія дзвінких африкат І засобів їх позначення в українській мові // Мовознавство. 1992. № 2. С.7-14.
16. Півторак Г. П. Проблема східнослов'янської прамови / Г. П. Півторак // Мовознавство : доп. та повідомл. на IV Міжнар. Конгресі українців ; відп. ред. В.Німчук. К. : Наук.

- думка, 2002. С. 268-272.
17. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. К.: Наукова думка.1993. 200с.
18. Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Мовознавство. 1993. № 2. С. 35–38.
19. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови; пер. з англ. С.Вакуленка, А. Даниленко. Х. : АКТА, 2002. 1054 с.

Лекція №2

Історична фонетика української мови. Формування фонологічної системи давньоруської мови

Студенти згадують матеріал, який вони вивчали у курсі “Вступ до мовознавства”, про те, що звуки мови є найменшим засобом вираження людської думки, “природною матерією мови”.

Тому курс “Історична граматики української мови” починається з історичної фонетики, яка вивчає звукові зміни від найдавнішого періоду (індоєвропейського) до сучасного стану мови.

Без вивчення історії звукових змін мови зовсім не можливо зрозуміти багатьох явищ з історичної граматики.

Порівняльно-історичний метод дає можливість визначити час виникнення фонетичних явищ не лише тієї доби, яка залишила пам’ятки, а й значно давнішої, він допомагає визначити час виникнення і розвитку тих фонетичних явищ, які належать до різних періодів історії мови: індоєвропейського, спільнослов’янського, спільносхіднослов’янського, давньоруського, українського.

Кожний період мав свою систему вокалізму і консонантизму.

Студентам слід запам’ятати, що праформи індоєвропейського та спільнослов’янського періодів, які не зафіксовані в писемних пам’ятках, умовно записуються під зірочкою *, що означає, що це форма гіпотетична, латинськими буквами: *zolto, *domŭs, *kostĭs тощо.

У системі голосних давньоіндоєвропейської мови-основи розрізнялися короткі і довгі звуки. Серед них були монофтонги, дифтонги і складотворчі сонанти, а саме:

Монофтонги: короткі – [i̯], [e̯], [a̯], [], [u̯]

довгі – [\bar{i}], [\bar{e}], [\bar{a}], [\bar{o}], [\bar{y}]

Дифтонги: короткі – [ei], [ei], [ai], [ai], [oi], [oi]

довгі – [\bar{ei}], [\bar{ei}], [\bar{ai}], [\bar{ai}], [\bar{oi}], [\bar{oi}]

Складотворчі: короткі – [r₀], [l₀], [m₀], [n₀]

сонанти довгі – [r₀], [l₀], [m₀], [n₀]

Приголосні:

а) губні: [b], [p], [bh], [ph], [w], [u];

б) передньоязикові: [d], [t], [z], [s], [dh], [th];

в) середньоязикові: [j], [i];

г) задньоязикові: [g], [k], [gh], [kh], [gu], [ku];

д) носові: [m], [n];

е) плавні: [r], [l].

У складі східнослов'янського періоду VI-VII ст. було 11 голосних фонем:

а) голосні переднього ряду: и, е, є, ъ, њ

б) голосні середнього ряду: ы

в) голосні заднього ряду: о, Q, ъ, у, а

Студенти повинні згадати з курсу “Вступ до слов'янської філології”, що у старослов'янській мові, як і в праслов'янській були носові голосні [Q], [e], які позначилися в кирилиці @ (юс великий), Ѡ (юс малий); ѡ[e], ѡ[o].

У фонетичній системі давньоруської мови X-XI ст. сталися зміни: носові голосні [Q], [e] деназалізувалися (перетворилися в ротові: Q → у, e → а, "). Залишилося 9 голосних. У XII ст. редуковані голосні [ъ], [ь] у слабкій позиції зредукувалися, залишилося – 7 голосних. На українському мовному ґрунті (XIII-XIV ст.) њ [ie] дав рефлекс і, а голосні и_(і) та ы злилися в один український звук и. Залишилося 6 голосних фонем у сучасній українській мові: і, у, е, у, о, а.

Студентові слід вивчити характеристику голосних фонем щодо їх походження та вживання, використавши рекомендовану навчальну літературу.

Звернути увагу на особливості консонантизму в давньоруській мові: шиплячі звуки та ц в слов'янських мовах нові, вони вимовлялися тільки м'яко (жньць, швьць, печь), відсутній звук ф, задньоязикові г, к, х були тільки твердими.

Для фонетичної структури слів у давньоруській мові характерною була наявність лише відкритих складів – існував закон відкритого складу.

Наголос у давньоруській мові в найдавніші періоди її існування був музикально-динамічним, тобто характеризувався не стільки посиленням голосу. Скільки підвищенням тону, висоти голосу. Пізніше, але ще до появи писаних пам'яток, наголос став просто динамічним, силовим, як це маємо і в сучасних східнослов'янських мовах.

Відбиття фонетичних процесів спільнослов'янського і спільносхідно-слов'янського періодів у фонологічній системі давньоруської мови

Розглядаючи й усвідомлюючи цю тему, студенти-філологи повинні зрозуміти, що фонетична система східнослов'янських мов зазнала певних змін від праслов'янського мовного періоду і до сучасного стану. Багато з тих фонетичних законів, що утворилися в спільнослов'янській мові, залишилися незмінними і в нових групах слов'янських мов.

До найдавніших змін спільнослов'янської мови належать:

1. Втрати придихових приголосних:

[bh]→[b] *bhgatr → *bratr (укр. брат, чеське bratr, д-інд. bhratar)

[ph]→[p] *sphoina → *spoina (ст. укр. пінна, д-інд. phenah)

2. Перехід задньоязикових лабіалізованих приголосних [g^u], [k^u] у нелабіалізовані [g], [k].

*govend → *govend (ст.сл. ГОВѦДО, рос. говядина)

3. Зміна [s] в [x]. Звука [x] в давньоіндоєвропейській мові не було. Він виник в спільнослов'янський мовний період: блоха – лит. blusa, мох – лат. muscus, муха – лат. musca.

4. Втрати складотворчих сонантів [r_o], [l_o], [m_o], [n_o]. При них став виникати голосний призвук:

*prst → *pirst (д—р.пърстъ)

Внаслідок цих звукових змін сформувалася фонетична система спільнослов'янської мови: 22 голосних фонем і 15 приголосних.

В період існування спільнослов'янської мовної єдності звуки г, к, х були твердими приголосними й у той час зовсім не могли пом'якшуватись. Голосні ж переднього ряду і, е, ь, һ, є вимагали обов'язкового пом'якшення тих приголосних, що стояли безпосередньо перед ними. З цієї причини г, к, х перед голосними переднього ряду не могли зберігатися, в такій позиції на їх місці розвинулися нові приголосні, здатні пом'якшуватися в той період розвитку мови. Таке утворення нових м'яких приголосних на місці г, к, х перед голосними переднього ряду називають перехідною палаталізацією.

У слов'янських мовах розрізняють три перехідних пом'якшень задньоязичних приголосних.

I палаталізація (III-IV ст. до н.е.):

г, к, х перед голосними переднього ряду змінилися на м'які шиплячі ж (дж), ч, ш: другъ – друже, рОка - рОчька, сухъ – сушити.

Наслідки I палаталізації повністю зберігаються у всіх сучасних слов'янських мовах у вигляді чергування приголосних:

укр. книга – книжка, рос. книга – книжка.

блр. кніга – кніжка, блг. книга – книжка, польск. księga – książka, чеськ. kniha – knizka.

II палаталізація (II-III ст. н.е.):

г, к, х перейшли у з (<дз), ц, с перед һ та и (<оі):

нога - нодзһ, другъ - друзһ, ректи – рьци.

Внаслідок II палаталізації виникло чергування г, к, х з м'якими з, ц, с: муха - мущ, бокъ - боцһ. Це чергування зберегли сучасні українська і білоруська мови перед і (<һ): укр. нога – нозі, рука – руці; блр. На берагі, ваўкі.

Чергування г, к, х // з, ц, с в російській мові не збереглося: ноге, руке, мухе, помощи.

III палаталізація: г, к, х → з, ц, с після голосних переднього ряду: пѣтахъ – пѣтица, отьць (з *отькъ), ликъ – лице.

У давньоруській мові не існувало жодного сполучення приголосних з й.
Усі такі сполучення ще у спільнослов'янський період зазнали асимілятивних
змін, внаслідок яких той приголосний чи група приголосних, що стояли перед
й, більш або менш істотно змінили свою якість, а сам й зовсім зник, своєрідно
“розчиняючись” у попередніх приголосних.

1) Так сполучення гй, кй, хй змінилися в шиплячі ж, ч, ш:
*друГйQ → дружу, мокйQ → мочу, *плакйQ → плачу;

2) зй, сй → ж, ш: *лазйQ → лажу, *пісйQ → пишу, *носйQ → ношу;

3) лй, рй, нй → л', р', н': *полйQ → полю, *творйQ → творю;

4) дй, тй → ж, ч: *медйа → межа, *свһтйа → свһча;

5) скй, стй, згй, здй → ш'ч' (ш), ж': *пустйQ → пушу, плету – плести,
веду – вести, кладу – класти.

6) бй, пй → л: бйудо → блюдо, *земйа → земля.

Спільним фонетичним явищем для східнослов'янських і
південнослов'янських мов є спрощення груп приголосних дл, тл в середині
слова. Сполучення тл, дл у східнослов'янських і південнослов'янських мовах
спростилися у л, а в західнослов'янських залишилися без змін:

укр. горло, мило, сало; рос. горло, мыло, сало; польськ. gardło, mydło;
чеськ. mýdlo.

Причину спрощення вбачають у тому, що артикуляція приголосних у них
була об'єднаною, а це й зумовило заміну їх одним плавним л: радло-рало,
плетла – плела.

Спільнослов'янським [gv], [kv], [xv] у східнослов'янських і
південнослов'янських мовах перед колишніми [ě] та [i] ← (ai, oi) відповідають
передньоязикові [zv], [cv], [sv]: *гвһзда (<гвоізда) → звһзда (ст.сл.);
*квһть → цвһть (ст.сл.); блг. звезда, цвете, цвят; срб. звезда, цвет.

Але в польськ. gwiazda, kwiat; чеськ. hvezda, kwet. Це явище пов'язане із
палаталізацією г, к, х перед голосними переднього ряду (Селіщев О.М.)

Одна з найголовніших рис східнослов'янських мов – повноголосся
(сполучення оро, оло, ере, еле): голова, мороз, середа, молоко.

Виникло воно із східнослов'янських звукосполучень –ор-, -ол-, -ер-, -ел-
між будь-якими приголосними. У науковій лінгвістичній літературі ці
східнослов'янські звукосполучення позначаються формулами tort, tolt, tert, telt,

де літера t передає будь-який приголосний: *korva → корова; *mozь – морозь, *berza – береза, *melko →молоко.

Розвиток повноголосся пов'язаний з дією закону відкритого складу. Первісно звукосполучення голосного з плавним вимовлялось як дифтонг і становило один склад. Але коли дифтонг став розпадатися, то звуки р, л набували складотворчості. У східнослов'янських мовах ця властивість сонорних втрачається. У зв'язку з цим, щоб уникнути закритості складу, після р або л розвиваються нові голосні, аналогічні до тих, що стояли перед сонорними. Так у кінці VIII – на початку IX ст. розвинулося повноголосся.

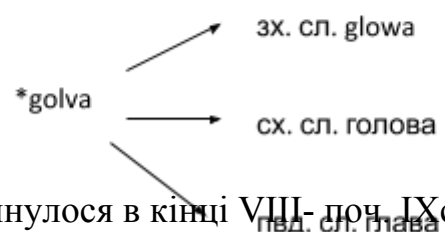
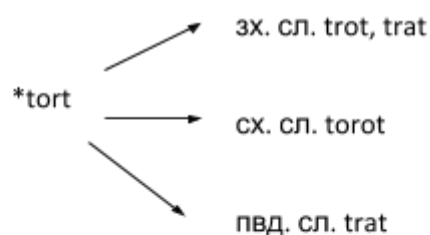
*vorna → vo – r_a – na → ворона

*zolto → zo – l_a – to → золото

*berza → be – r_a – za → береза

У неслов'янських індоєвропейських мовах закон відкритого складу не діяв, тому відповідні сполучення голосного з дальшим плавним р і л між приголосними в них збереглися: лит. karve (корова), galva (голова), прус. berze (береза), нім. Bart (борода), лат. porcus (свиня, порося), англ. milk (молоко).

Розвиток повноголосся в давньоруській мові відбувався тоді, коли спільнослов'янська мова перестала існувати. Цим пояснюється те, що з давніх спільнослов'янських сполучень ор, ол, ер, ел між приголосними виникли неоднакові відповідники в мовах східних, західних і південних слов'ян:

Повноголосся у мові східних слов'ян розвинулося в кінці VIII- поч. IXст.

Вони засвічені в письмових пам'ятках: новгородь, Володимера, поросяте, полонень (Остр. єв 1056-1057).

Спільнослов'янські звукосполучення –ор-, -ол-, що стояли на початку слова перед приголосними, також змінилися. Якщо початкові ор, ол мали довгий спадний наголос або були ненаголошеними, вони перетворювались на ро-, ло-:

*орзумъ > розумъ, *олдъка > лодка.

При довгому висхідному наголосі ці сполучення переходили в ра, ла:
*ормен > рамено, *олнь > лань.

Наслідком процесу було перетворення закритих складів у відкриті.

Найважливішим явищем цього періоду була деназалізація носових голосних [ŋ], [ɛ̃].

Носові голосні з'явилися у спільнослов'янській мові внаслідок дії закону відкритих складів із сполучень голосних з носовим приголосним, що закривали склад: *ronka → *rŋka; *pentь → *pɛ̃ть.

У давньоруській мові, як і в більшості інших слов'янських, носові голосні деназалізувалися, тобто втратили носову вимогу в кінці IX - на поч. Хст., стали ротовими голосними:

ŋ > y; ɛ̃ > a; rŋba > губа, rŋсь > гусь, чѣдо – чадо.

Деназалізація носових голосних зумовила появу цілого ряду звукових чергувань: почати – почну – почин; жати – жну; ім'я – імені; дути – дму.

До давніх спільнослов'янських звукових змін належать також давні зміни h в i внаслідок регресивної асиміляції перед складом з наголошеним i: *dětina > ditina > укр. дитина, *sěnica > *sinica > д-р синица, укр. синиця.

Зміна [ě] в [i] іноді порушується законом аналогії: лһпйти, мһсити, грһшити, смһшити. Переходу h в i не відбувалося під впливом форм лһплю, грһшу, смһшу, а також грһхъ, смһхъ.

Список рекомендованих джерел

Основних

1. Безкишкіна М.Т. , Степаненко М.І. Історична граматика української мови : навчальний посібник. Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В.Г.Короленка. Полтава: 1997. 134 с.
2. Історія української мови. Хрестоматія / Упорядники Єрмоленко С.Я., Мокієнко А.К. К., Либідь, 1996. 288с.
3. Коваленко Н.Д. Історична граматика української мови: навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-20162, 2012. 144 с.
4. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика. К.: Академія, 2010. 248 с.

5. Купчинська З., Пілецький В. Історична граматики української мови: Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. 295 с.
6. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : навч. посібн. Кривий Ріг : КДПУ, 2002. 89 с.
7. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

Додаткових

8. Бичкова Т., Свердан Т.. Історична граматики української мови (фонетика): метод. посібник. Чернівці: Рута. 2007. 60 с.
9. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. К.: Вид. дім "КМ Академія". 2002. 153 с.
10. Бурмистрович Ю. Я. Чому перед голосними звуками переднього ряду приголосні звуки у праслов'янську добу пом'якшувалися, а в протослов'янську, перебуваючи нібито в тій самій позиції, не пом'якшувалися? // Мовознавство. 2011. № 2. С. 78–81.
11. Вербовий М. В. Історична граматики української мови: [навч. посібн.] / М. В. Вербовий, Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг, 2008. 343с.
12. Історична граматики української мови : навчально-методичний посібник / [уклад.Н. В. Кірілкова]. Рівне : РДГУ, 2013. 60 с.
13. Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). К.: Наукова думка, 2000. 370с.
14. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / Відп. ред. С. П. Бевзенко. К.: Наук. думка, 1992. 416 с.
15. Німчук В.В. Історія дзвінких африкат І засобів їх позначення в українській мові // Мовознавство. 1992. № 2. С.7-14.
16. Півторак Г. П. Проблема східнослов'янської прамови / Г. П. Півторак // Мовознавство : доп. та повідомл. на IV Міжнар. Конгресі україністів ; відп. ред. В.Німчук. К. : Наук. думка, 2002. С. 268-272.
17. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. К.: Наукова думка.1993. 200с.
18. Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Мовознавство. 1993. № 2. С. 35–38.
19. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови; пер. з англ. С.Вакуленка, А. Даниленко. Х. : АКТА, 2002. 1054 с.

Лекція №3

Фонетичні зміни XI-XIII ст. у давньоруській мові. Розвиток фонологічної системи української мови

До фонетичних змін у давньоруській мові пізнішого періоду (XI-XIIIст.) належать зміни у вимові африкат (дж < дй втратила проривний елемент д: *медйа→меджа→межа); часткове порушення найдавніших явищ палаталізації приголосних (з'являються м'які задньоязикові приголосні г', к', х': воскһ, дьскһ, пасхһ); зміна сполучень гы, кы, хы в ги, ки, хи (велькыи→великии, Кы~вь→Ки~вь); занепад слабких редукованих ъ, ь та вокалізація їх у сильній позиції.

Це явище слід найкраще зрозуміти і усвідомити студентам, тому що з ним

пов'язані всі подальші фонетичні та морфологічні процеси в історії української мови.

Редуковані звуки ъ , ь давньоруська мова успадкувала від мови спільнослов'янської: даръ , соль , домъ , медъ . Редуковані голосні ъ (єр) і ь (єрь) звучали, як короткі $[\text{o}]$, $[\text{e}]$. Вони ніколи не пропускалися у вимові, але сила звучання їх залежала від позиції: у сильній позиції $[\text{ъ}_+]$ вони були довшими, ніж у слабкій $[\text{ъ}_-]$, тому й вимовлялися більш виразно. Історію редукованих можна зобразити так:

* $\text{ї} \rightarrow \text{ь} [\text{ě}] \rightarrow \text{е}$

* $\text{ѣ} \rightarrow \text{ъ} [\text{o}] \rightarrow \text{o}$

Надкороткий $[\text{e}]$, що позначався буквою ь , походить із праслов'янського короткого $[\text{i}]$, а в сильній позиції він вокалізувався у звук $[\text{e}]$. Надкороткий $[\text{o}]$, що позначався буквою ъ , походить із праслов'янського короткого $[\text{y}]$, а в сильній позиції він вокалізувався у звук $[\text{o}]$.

Слід добре засвоїти умови слабкої і сильної позиції. Від цього залежить можливість реконструкції старих форм і визначення сучасних форм слів.

Слабка позиція:

а) в абсолютному кінці слова: домъ , соль , носъ ;

б) перед складом з голосним повного творення: правъда , мъного ;

в) перед складом із сильним голосним зредукованим: жъньць

Сильна позиція:

а) перед складом із слабким зредукованим:

$\text{шъвь}_+\text{ць}$, $\text{съ}_+\text{нь}$, дънь_+ ;

б) перед сонорними л, р: $\text{въ}_+\text{лна}$, $\text{гъ}_+\text{рбъ}$, $\text{шь}_+\text{лкъ}$;

в) під наголосом: $\text{тъ}_+\text{ща}$, $\text{съ}_+\text{хнути}$, $\text{пъ}_+\text{лнии}$.

Занепад слабких редукованих викликав ряд змін у фонетичній структурі мови. Передусім перестав діяти закон відкритого складу (утворилися закриті склади). Букви ъ , ь після зникнення редукованих перестали позначати звуки, а вживалися тільки для позначення твердості або м'якості приголосних.

Зникнення слабких редукованих ъ , ь у слабкій позиції викликав вокалізацію сильних ъ , ь . Зникнення слабких ъ , ь і вокалізація їх у сильній

позиції – це взаємопов'язані процеси. Вони розглядаються як причина і наслідок.

Втрата складу внаслідок зникнення слабкого ь або ъ поповнювалася тим, що голосний звук у попередньому складі подовжувався. Отже, сильний ь або ъ, що стояв у складі перед слабким редукованим, подовжувався і переходив у звичайний голосний повного творення: ь → о, ъ → е. Це теорія замінного подовження, яку висунув Франц Міклошич.

Пам'ятки XIIст. фіксують вокалізацію редукованих у сильній позиції: сладо_къ, коне_ць, гриве_нь.

Процес занепаду редукованих ь, ъ у слабкій позиції і заміна їх в о, е у сильній відбувався послідно: съ_нѣ → сон; дѣ_нѣ → ден'.

Окремі відхилення, що виявлялися в тих чи інших діалектах давньоруської мови, зумовлювалися дією граматичної аналогії.

д – р лѣ_бѣ – лѣба; укр. лоб – лоба; рос. лоб – лба

д – р лѣ_вѣ – лѣва; укр. лев – лева; рос. лев – льва

Замінним подовженням зумовлюється також вокалізація ь, ъ у сполученні з сонорними. Сонорні р, л в давньоруській мові втрачали складотворчий характер, внаслідок цього слово зменшувало кількість складів. Компенсувалася втрата складу тим, що ь, ъ, які стояли перед сонорними, подовжувались, переходили в голосні о, е:

зьрно → зерно, кърмити → кормити, държати → держати.

Іноді в пам'ятках XII – XIIIст. Замість звукосполучення –ор, -ол, -ер, -ел, що розвинулися з давніх –ър-, -ъл-, -ьр-, -ьл- між приголосними, виступають звукосполучення –оро-, -оло-, -ере-, -еле. Це так зване друге повноголосся (термін належить О.О.Потебні). Воно розвивалося тоді, коли сполучення [ър], [ъл], [ьр], [ьл] стояли перед приголосними, за якими йшов зредукований у слабкій позиції.

Це явище засвоїлось лише в деяких словах української і російської літературних мов:

д – р зълвѣ_ка → золовка; тьрнѣ → терен

Редуковані, що стояли після сонорних, могли стояти в сильній чи слабкій позиції:

кръ₊въ, крѣ₊вавѣ, трѣ₊вога, глѣ₊тати.

У сильній позиції редуковані ъ, ь після р, л вокалізувалися: крѣ₊въ → кров, брѣ₊вы → брови, глѣ₊тка – глотка.

У слабкій позиції ъ, ь після приголосних р, л зникали. Внаслідок цього сонорні р, л стали складотворними. Але у давньоруській мові складотворний характер сонорних не зберігається, тому в процесі втрати складотворного характеру сонорних після них виникає голосний звук:

трѣ₊вога → трвога → тривога;

крѣ₊вавыи → кравыи → кривавий

Так виникло чергування ро, ло // ри, ли:

крѣ₊въ - крѣ₊вавыи → кров – кривавий

глѣ₊тка – глѣ₊тати → глотка – глотати

Студентові необхідно вивчити умови сильної і слабкої позиції, правильно визначити їх. Тоді легко встановити нові, сучасні, форми слів і пояснити фонетичні процеси в українській мові.

Слід зрозуміти і свідомо засвоїти, що більшість фонетичних процесів, які відбувалися у староукраїнській мові XI – XIV ст., пов'язані з занепадом редукованих голосних у слабкій позиції.

Зникнення слабких редукованих і вокалізація сильних ъ і ь викликали появу так званих випадних о, е тобто чергування о, е з нулем звуком, що зберігається в усіх сучасних східнослов'янських мовах:

съ₊нѣ → сон; съ₊на → сна; орѣ₊лѣ – орел, орѣ₊ла – орла

Редуковані ъ, ь в сильній позиції переходили в о, е (так звані вторинні, секундарні), а в слабкій позиції вони зникали. Внаслідок цього і виникло чергування вторинних о, е з нулем звука, яке спостерігається і в сучасній українській мові:

купецъ – купця, осел – осла, кусок – куска, день – дня.

Але таке чергування часто порушується аналогією: мѣхъ → мох, але мѣха → моху.

Зникнення слабких редукованих і вокалізація сильних ъ, ь викликали появу так званих вставних о, е. Вставні звуки розвивалися між кінцевим сонорним та іншим приголосним внаслідок зникнення слабких ъ, ь в кінці слова:

соснѣ → сосон, пѣснѣ → пісень, вѣтрѣ → вітер, вихрѣ → вихор.

Там, де після сонорних були не редуковані, а голосні нормальної довготи, вставні не розвивалися: вѣтра → вітру; землѣ → земля.

Із зникненням редукованих зв'язане подовження давніх о, е (етимологічних) у складах перед слабкими ъ, ь і перехід їх у звук і в новому закритому складі:

возѣ → вѣз → вуоз → вуез → вуиз → вуіз → віз

печѣ → пѣч → піеч → піч

Подовжений [ē], що змінився у дифтонг [ie] в давньоруських пам'ятках південно-західного походження передавався буквою h. Це так званий новий h. Термін новий h належить О.І.Соболевському, але природу цього явища розкрив О.О.Потебня. Новий h стоїть на місці давнього звука [e] в складі, після якого зник редукований у слабкій позиції:

печѣ → пѣчь → піечь (пѣчь);

шесть → шѣст' → шіест' (шѣсть);

камень → камѣн' → каміен' (камѣнь);

семь → сѣм' → сіем' (сѣмь).

Секундарний [i], що розвинувся через ряд дифтонгів після занепаду редукованих у новоутвореному закритому складі з етимологічних о, е, становить одну з найважливіших фонетичних рис сучасної української мови. Коли в дальшому складі не було редукованого, о, е на і не змінилися. Цим

зумовлена чергування в сучасній українській мові чергування о, е з і в закритому складі;

сніп – снопи, село – сіл, несла – ніс.

Занепад слабих редукованих викликав ряд змін і в системі приголосних: спрощення в групах приголосних, асиміляція і дисиміляція звуків, ствердіння приголосних.

Доки діяв закон відкритого складу, в давньоруській мові не було сполучень приголосних, крім сполучень, що стояли на початку слова (сто-"-ти). Після приголосних завжди повинен був стояти голосний:

ло-къ-ть, ль-бъ, сто-лъ

Коли редуковані ъ, ь занепали, утворилися нові групи приголосних:

- кт – къто → кто
- рдц - сьрдыце → сердце
- стк – костька → костка

Деякі нові сполучення приголосних стали складними для вимови, і тому в них відбувається спрощення, тобто окремі звуки пропускаються:

здн → зн: поздьно → пѣздно → пізно;

ждн → жн: кожъдънѣи → кожднѣи → кожний;

слн → сн: масльнѣи → маслнѣи → масний;

стл → сл: стьлати → стлати → слати;

стн → сн: чьстьнѣи → честнѣи → чесний

Різновидом спрощення в давньоруській мові є втрата суфіксального –л-у дієприкметниках чоловічого роду (сучасні дієслова минулого часу), якщо він стояв після приголосного:

д– р могль → мѣг → укр. міг, рос. мог

д – р пекль → пѣк → пік (укр.), пек (рос.)

Там, де після л стояв голосний повного творення, спрощення не відбувалося:

везль → вѣз → віз, але: везла → везла

Від давньоруської мови сучасні східнослов'янські мови успадкували регресивну (частіше) і прогресивну асиміляцію, які також є наслідком занепаду слабких редукованих

бъчела → бчола → бджола (укр.)

дъхорь → дхѡр' → тхѡр' → тхір (укр.)

Звуки, що ставали поряд внаслідок зникнення між ними редукованого у слабкій позиції, могли також розподібнюватись (дисимілюватися):

кѡто → кто → хто

чѡто → что → што (що)

ручьникъ → ручник → рушник

мѣрочѣникъ → мѣрочник → мырошник

Внаслідок зникнення слабого редукованого ь приголосні губні, передньоязикові (крім л) та р стверділи:

д – р правда → укр. правда

д – р лѣтънии → укр. літній

д – р голуб → укр. голуб

д – р степ → укр. степ

У давньоруській мові голосний звук [e] (етимологічний і секундарний) змінювався в голосний о в тих випадках, коли стояв після шиплячих та й перед твердими приголосними. Ця зміна називається лабіалізація звука [e]:

д – р чѣрньии → укр. чорний

д – р человѣкъ → укр. чоловік

д – р чѣго → чоґо

У позиції ж перед давнім пом'якшеним приголосним звук е після шиплячих та й не лабіалізувався: вечеря, сажень.

При аналізі прикладів потрібно зважати на те, що раніше були пом'якшеними й усі ті приголосні, які в сучасній українській мові вимовляються твердо, але після яких у давньоруській мові вживалися голосні переднього ряду: шести, пшениця, шетина, джерело.

Лабіалізований варіант [e] змінювався на задній [o] і перед складом із сучасним [и], якщо [и] походить з давнього [ы]: чотири ← чєтыри, шостий ← шєстыи, не змінюється тоді, коли [и] виникло з давньоруського и (і):

шєсти, жєнити, пшєниця

Зберігається звук [e] і в словах типу книжечка (< кънижєчєка), ложєчка, копїєчка, де шиплячий [ч] на той період не втратили м'якості; у словах іншомовного походження: жєтон, чєк, єшєлон.

Перед сонорними р, л, м внаслідок зникнення після них редукованих у слабкій позиції і утрати їх складотворчості виник приставний [і]:

рѣжа → ржа → іржа, мѣгла → мгла → імла

Подовження приголосних – характерна риса української мови - є наслідком асиміляції [й] м'якими приголосними. Це явище теж пов'язане із занепадом редукованих:

житѣ~ → жити~ (житийє) → жит'їє → жит'т'є → жит'т'а → життя

У письмових пам'ятках асиміляція [й] м'якими приголосними засвідчується в поодиноких словах у XIV-XV ст., а значне ширше – з XVI ст.

Дифтонг [іє] (h), що був властивий давньоруській мові, в період формування мови українського народу змінився на звук [і] у XII-XIII ст.:

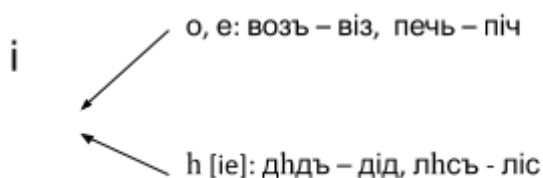
лѣсѣ – ліс, лѣто - літа, дѣдѣ – дід

Цей голосний [і] в українській мові не чергується з іншими звуками. В російській і білоруській мовах йому відповідає звук [e], який не змінюється в [o] (не лабіалізується):

рос. лес, лето, дед; блр. лес, лета, дед

Відмінність рефlekсації колишнього h в сучасних східнослов'янських мовах зумовлена неоднаковою вимовою його ще в діалектах давньоруської мови: в одних діалектах з більшою силою вимовлявся перший компонент дифтонга [іє] → дід, в інших – другий [іє] – дед.

Отже, український звук [і] має подвійне походження:

Звук [i], який походить з етимологічних [o], [e], чергується з цими звуками, при зміні слова (віз-воза, піч-печі), а [i] < h ніколи не чергується з цими звуками (дід-діда, діду...)

Усвідомивши це, можна легко встановити староукраїнські чи давньоруські форми сучасних слів зі звуком [i]:

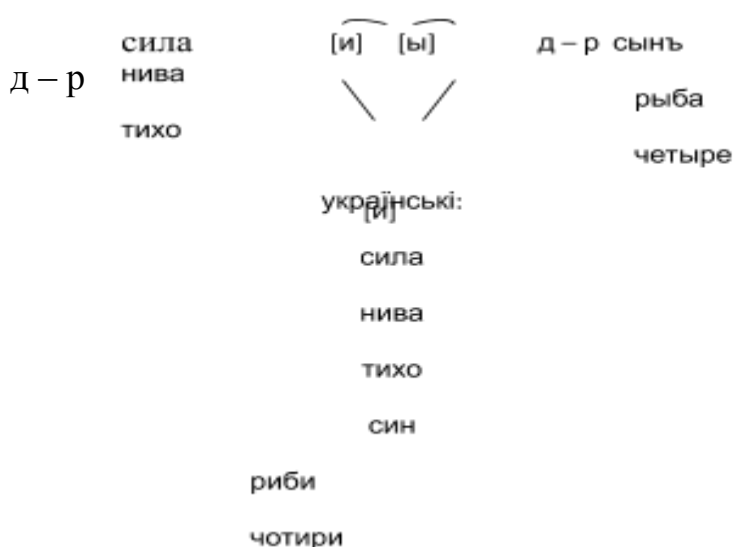
стіл ← столъ (i < o);

сім < семь (i < e);

хліб < хлѣбъ (i < h).

Давньоруська мова розрізняла голосний звук переднього ряду [и] і середнього ряду [ы].

В українській мові відбулося зближення вимови цих голосних: [и] почав вимовлятися задніше, а [ы] – передніше, і внаслідок цього вони злилися в один голосний переднього ряду високого підняття [и]:

Специфікою фонетичної системи української мови є створення всіх приголосних перед звуками [e], [и]. Цей процес в основному припадає на XIII-XIVст.

Найраніше почали втрачати м'якість губні приголосні, а потім інші. Спочатку в словах беру, весна, мед, а потім клен, село.

Цей фонетичний процес теж становить специфіку української мови.

В українській мові стверділи і губні приголосні перед а (< ę). Відбулося це способом розщеплення єдиної артикуляції м'якого приголосного й утворення артикуляції двох звуків – твердого губного та й:

* мєсо → м'асо → мйасо (орф. м'ясо)

* пєть → п'ат' → пйат' (орф. п'ять)

Таким чином, після твердих губних в українській мові виник новий [й] (XIV ст).

В російській мові губні зберегли м'якість перед а з ę і після них не розвинувся й: любят, ловят.

В українській мові ствердів і приголосний [р] внаслідок занепаду редукованого переднього ряду [ь]: косарь > косар, бондарь > бондар.

Наслідком занепаду редукованих є і заміна в українській мові приголосного [л] на [ў] (в). Зміна ця відбулася в сполученні [ъл], [ьл] між приголосними:

вълкъ → воўк → вовк

шълкъ → шоўк → шовк

Вона пов'язана з процесом сильного ствердіння приголосного [л], з утворенням його задньопіднебінної вимови, що наблизило його до нескладотворчого [ў] або білабіального [в]. На таку вимову впливав попередній лабіалізований голосний.

Це явище засвідчується в пам'ятках української мови з XV ст.: стовбь, вовна, мовчати, Жовтіє Води (Літ.Сам.).

Якщо ж перед [л] не було редукованого або після [л] стояв голосний, то змін [л] на [ў] не відбувалася: горһлька → горілка, ігһлька → голка.

Заміна відбулася і в дієслівних формах:

написаль → написаў (написав), носиль → носиў (носив)

Ця заміна теж пов'язана із занепадом редукованих у слабкій позиції.

Отже, процес формування фонетичної системи української мови довготривалий і складний, в ній зберігаються елементи різних епох її історії.

Список рекомендованих джерел

Основних

1. Безкишкіна М.Т. , Степаненко М.І. Історична граматика української мови : навчальний посібник. Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В.Г.Короленка. Полтава: 1997. 134 с.
2. Історія української мови. Хрестоматія / Упорядники Єрмоленко С.Я., Мокієнко А.К. К., Либідь, 1996. 288с.
3. Коваленко Н.Д. Історична граматика української мови: навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-20162», 2012. 144 с.
4. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика. К.: Академія, 2010. 248 с.
5. Купчинська З., Пілецький В. Історична граматика української мови: Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. 295 с.
6. Колоїз Ж. В. Історична граматика української мови : навч. посібн. Кривий Ріг : КДПУ, 2002. 89 с.
7. Колоїз Ж. В. Історична граматика української мови : практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

Додаткових

8. Бичкова Т., Свердан Т.. Історична граматика української мови (фонетика): метод. посібник. Чернівці: Рута. 2007. 60 с.
9. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. К.: Вид. дім "КМ Академія". 2002. 153 с.
10. Бурмистрович Ю. Я. Чому перед голосними звуками переднього ряду приголосні звуки у праслов'янську добу пом'якшувалися, а в протослов'янську, перебуваючи нібито в тій самій позиції, не пом'якшувалися? // Мовознавство. 2011. № 2. С. 78–81.
11. Вербовий М. В. Історична граматика української мови: [навч. посібн.] / М. В. Вербовий, Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг, 2008. 343с.
12. Історична граматика української мови : навчально-методичний посібник / [уклад.Н. В. Кірілкова]. Рівне : РДГУ, 2013. 60 с.
13. Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). К.: Наукова думка, 2000. 370с.
14. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / Відп. ред. С. П. Бевзенко. К.: Наук. думка, 1992. 416 с.
15. Німчук В.В. Історія дзвінких африкат І засобів їх позначення в українській мові // Мовознавство. 1992. № 2. С.7-14.
16. Півторак Г. П. Проблема східнослов'янської прамови / Г. П. Півторак // Мовознавство : доп. та повідомл. на IV Міжнар. Конгресі україністів ; відп. ред. В.Німчук. К. : Наук. думка, 2002. С. 268-272.
17. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. К.: Наукова думка.1993. 200с.
18. Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Мовознавство. 1993. № 2. С. 35–38.
19. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови; пер. з англ. С.Вакуленка, А. Даниленко. Х. : АКТА, 2002. 1054 с.

Лекція №4

Предмет і завдання історичної морфології. Історія іменника як частини мови. Багатотипність відмінювання іменників давньоруської мови

Морфологічна будова давньоруської мови зазнала багатьох змін і зрушень, доки на її базі витворилися морфологічні системи сучасних східнослов'янських мов.

Історична морфологія досліджує розвиток мови, її морфологічної будови від найдавніших часів і до сучасного стану.

Зміни в морфологічній будові мови перебувають у взаємозв'язку із змінами в інших структурних елементах мови. Наприклад, внаслідок ствердіння губних приголосних в українській мові іменники типу голу́б, степ, глиб перейшли до іншої відміни, при цьому змінився граматичний рід деяких іменників (степ – д-р, ж.р.; степ – укр. , чол.р.)

Чергування звуків, занепад редукованих також відбилися на морфологічній будові мови:

д-р дарь – укр. дар; д-р жирь → укр. жир

Серед тих змін, що відбулися в давньоруській мові значна кількість припадає на частини мови. До відмінюваних частин мови у слов'янських мовах належали: імена (сучасні іменники, прикметники, числівники, займенники) і дієслова, а до невідмінюваних – прислівники, прийменники, сполучники, частки, вигуки.

Ще з далекого минулого давньоруська мова засвоїла всі способи словотворення іменників, які відомі і сучасним східнослов'янським мовам.

Найбільш продуктивним способом утворення іменників у слов'янських мовах була суфіксація. Одні суфікси зникали, інші з'являлися, нові суфікси наростали на старі, створюючи нові, суфікси губили свою продуктивність, перестаючи бути афіксами і зливалися з коренем. Колишні спільнослов'янські суфікси – во (пиво), - то (жито), - но [сьнь], -ро (дарь, пирь), - ко (злакь) та інші тепер сприймаються як частини кореня.

Суфікс – икъ – (> ик) вживався ще в спільнослов'янський період. За допомогою цього суфікса від основ прикметників утворилися назви людей: старь – старикь. У сучасній українській мові цей суфікс продуктивний і у назвах конкретних істот і речей.

Суфікс – ьникъ (> ник) утворився шляхом наростання суфікса – икъ на суфікс прикметника –ьн: -ьн- + -икъ- > ьник > ник: правдѣникъ, грѣшникъ > праведникъ, грѣшникъ.

Відповідником суфікса – ьникъ- у назвах жіночого роду був –ьниц(я): грѣшниця, правдѣниця. Ці суфікси продуктивні і в сучасній українській мові.

Назви осіб за дією утворювалися за допомогою спільнослов'янського суфікса –ьць- (> ець): купець, швьць, жрьць, борць. Продуктивний він і в сучасній українській мові.

Назви людей у давньоруській мові утворювалися і від спільно європейського суфікса –тель-: датель, зватель, житель.

В українській національній мові на місці –тель- вживаються суфікси –ник- (спокусник, згубник), -ок- (свідок), -ій (водій), -ар- (володар), -ач- (сіяч). Суфікс –тель- зберігся і в сучасній українській мові, у відповідних іменниках жіночого роду з додаванням суфікса –к(а): учитель – учителька, вихователь – вихователька.

Назви людей за професією і родом діяльності утворювалися і за допомогою суфіксів: -ар(ь)-, -тай-, -ич(ь), ух(ь), -ак(ь), ач(ь), -ит(ь): гнчарь, вратарь, овчарь, пахарь, винарь, рыбарь, ратаи, питухъ (п'яниця), пастухъ, памятухъ (старожил), кърчमितь (корчмар), наимить.

Деякі з них (-ар-, -ух-, -ич-, -ать-, -ак) втратили свою продуктивність.

Суфікс –ач- продовжує залишатися продуктивним (діяч, шукач, відвідувач, слухач, перекладач).

У давньоруській мові і в мовах східнослов'янських народностей іменники утворювалися і за допомогою префіксів: у – (усобица), отъ > от, од > від (отъимание, отвращение), съ > со або с > з (сътворение), за- (заповѣди), пре-(прѣводь), пере- (перевозникъ), по- (поругание), при- (прикупъ), раз- (разбоиникъ), въз > воз- (въздържание). Втратили свою продуктивність префікси: пре-, пред-, па-, су-, пра-.

Широковідомий спосіб складання основ:

Стрибогъ, Владимиръ, Новгородъ, чьрноризьць, послѣдословіе, чародѣство, святополкъ, иноплемьникъ.

Іменники в давньоруській мові мали категорію роду (чол., сер., жін. рід) в однині, множині і двоїні, змінювалися за відмінками.

Двоїна вживалася на позначення парності двох осіб або предметів. Двоїна характеризувалася особливими відмінковими закінченнями. Будь-який іменник у двоїні мав три форми:

I Н., Зн., Кл. відм.; II Р.-М.; III Д., О.

Категорія двоїни почала руйнуватися ще до появи перших пам'яток слов'янського письменства. Поступово поняття двох предметів і багатьох усвідомлюється як категорія множини і протиставляється однині.

Усі іменники давньоруської мови поділялися на 6 відмін з основотворчими суфіксами (детермінативи) праслов'янського мовного періоду.

I відміна – основа на *ā, j ā: жена (<*gennā), вода, земля, нога, юноша, слуга;

II – основа на *ǫ, jǎ: столъ, робъ (*<orbǫ-s), конь (*<konjǫ-s), дворъ (<*dvorǫ-s);

III – основа на *j: сынъ (<sūnŷs), воль, вьрхъ, медъ, домъ;

IV – основа на *j: кость (<*kostj's), гость, соль, ночь, путь, радость, огонь, голубъ, тьсть:

V – основа на приголосний:

-n- (<en-, men): днь, корень, имя (имене), камень, племя;

-s (<es): дерево, небо (небеса), слово (словеса), око, ухо;

-t (<ent): теля (телята), гуся, курча;

-r: мати (мате-r-i), дочка;

VI – на ū > ы > ъв: буку → букъвъ, крѣ → крѣвъ, церкѣ → церкѣвъ, *sverkry → свекрѣ → свекрѣвъ, любѣ → любѣвъ.

У давньоруській період цей принцип відмінювання знаходився в стадії перебудови. Давні кінцеві форманти основ втрапились, злившись з закінченнями, а в частині випадків (основи на приголосний) – з основами.

Тип відмінювання іменника все більше почав визначатися його родом.

Цей процес поступово привів в українській мові до сформування сучасних чотирьох відмін іменників за родами.

Отже, сучасні іменники сформувалися від давньоруської мови за іншим принципом – за родами, об'єднавши іменники різних відмін в одну.

Формування нових типів відмінювання іменників можна зобразити так:

Давньоруська мова

Українська мова:

Ів. –*ā, jā: жена, земля → Ів. жона, земя; кістка, дочка, буква

ІІв. ѓ, jǒ: братъ, плодъ → ІІв. брат, син; гість, слово

ІІІв. ѣ: сынъ, воля → ІІІв. ніч, мати, любов, кров

ІV ї: гость, кость, ніч → ІVв. теля, імя (залишки Vв.)

V -n- (имя), -s- (слово), -t (теля)

-г- мати, дъчи

VI –ū → ы-ъвь: любы, буки, кры

Отже, іменники давньоруської мові змінивши свою структуру, переходили з однієї відміни в іншу і переносили в цю відміну свої закінчення.

Так у сучасній українській мові з'явилися паралельні закінчення. Особливо відзначається цим сучасна ІІ відміна, в якій Р., Д., М. відмінки мають паралельні закінчення: Р.-а (я), у(ю), Д. –у, ові; М. –у, еві, і.

Процес виникнення паралельних закінчень можна показати на прикладах іменників

брат (< братъ – ІІв.); син (< сын – ІІІв. Д-р)

	д-р ІІ відміна	д-р ІІІв	укр. ІІв.
Н.	братъ	сынъ	брат, син
Р.	брата	сыноу	брата, сина; вітру
Д.	братоу	сынови	брату, братові

Отже, іменники сучасної ІІ відміни одержали в родовому відмінку закінчення –а від д-р ІІ в., закінчення –у від ІІІ відміни; у давальному відмінку закінчення –у від ІІ давньоруської відміни, закінчення –ові- від іменників ІІІ давньоруської відміни.

**Список рекомендованих джерел
Основних**

1. Безкишкіна М.Т. , Степаненко М.І. Історична граматики української мови : навчальний посібник. Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В.Г.Короленка. Полтава: 1997. 134 с.
2. Історія української мови. Хрестоматія / Упорядники Єрмоленко С.Я., Мокієнко А.К. К., Либідь, 1996. 288с.
3. Коваленко Н.Д. Історична граматики української мови: навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-20162, 2012. 144 с.
4. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики. К.: Академія, 2010. 248 с.
5. Купчинська З., Пілецький В. Історична граматики української мови: Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. 295 с.
6. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : навч. посібн. Кривий Ріг : КДПУ, 2002. 89 с.
7. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

Додаткових

8. Бичкова Т., Свердан Т.. Історична граматики української мови (фонетика): метод. посібник. Чернівці: Рута. 2007. 60 с.
9. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. К.: Вид. дім “КМ Академія”. 2002. 153 с.
10. Бурмистрович Ю. Я. Чому перед голосними звуками переднього ряду приголосні звуки у праслов'янську добу пом'якшувалися, а в протослов'янську, перебуваючи нібито в тій самій позиції, не пом'якшувалися? // Мовознавство. 2011. № 2. С. 78–81.
11. Вербовий М. В. Історична граматики української мови: [навч. посібн.] / М. В. Вербовий, Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг, 2008. 343с.
12. Історична граматики української мови : навчально-методичний посібник / [уклад.Н. В. Кірілкова]. Рівне : РДГУ, 2013. 60 с.
13. Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). К.: Наукова думка, 2000. 370с.
14. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / Відп. ред. С. П. Бевзенко. К.: Наук. думка, 1992. 416 с.
15. Німчук В.В. Історія дзвінких африкат І засобів їх позначення в українській мові // Мовознавство. 1992. № 2. С.7-14.
16. Півторак Г. П. Проблема східнослов'янської прамови / Г. П. Півторак // Мовознавство : доп. та повідомл. на IV Міжнар. Конгресі українців ; відп. ред. В.Німчук. К. : Наук. думка, 2002. С. 268-272.
17. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. К.: Наукова думка.1993. 200с.
18. Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Мовознавство. 1993. № 2. С. 35–38.
19. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови; пер. з англ. С.Вакуленка, А. Даниленко. Х. : АКТА, 2002. 1054 с.

Лекція №5-6

Історія іменних частин мови: займенника, прикметника, числівника

Слід підкреслити, що всі іменні частини мови виникли із загальної категорії імен внаслідок формування у людини абстрактного мислення, що сприяло відокремленню назв якості, кількості, заміників цих назв від назв

істот і предметів. Так від імен відокремилися прикметники, числівники, займенники, сформувавши окремі частини мови.

Займенник.

За влучним висловом академіка В.В.Виноградова займенники – це „давній граматичний клас”, який „пережив глибокі зміни своєї будови”.

У давньоруській мові були такі особові займенники:

Однина	Множина	Двоїна
I ос. азъ, "зъ, "	мы, ны	вн
II ос. ты	вы	ва
III ос. -	-	-

I особа однини ще в праслов'янській мові мала три форми: *jazъ, азъ і новіший *ja.

Пам'ятки давньоруської мови XI – XIII ст. засвідчують вживання старослов'янської форми азъ і давньоруських "зъ і ". Форма "зъ вживалася в церковній і світській давньоруській літературі, " - характерна для живої мови східних слов'ян.

У пам'ятках староукраїнської мови звичайно є форма ". Українській літературній мові та говорам властива лише форма Я.

Займенник II особи однини за походженням також давній.

Займенник ви (< д-р вы) виник із праслов'янського *vy (*<jūs).

Складнішим є питання про утворення праслов'янського займенника I ос. множини *ту > д-р мы.

Неслов'янські індоєвропейські мови мають у цьому займеннику кореневий –t- (лит. mes), або – w (пор. wm. weis), або кореневий – n- (лат. nos). Тому є підстави твердити, що в спільнослов'янський період було 2 форми. I ос. мн. цього займенника: мы і ны.

Займенник I ос. двоїни вн є типовим для давньоруської церковної літератури. Категорія двоїни поступово зникає. Але на відміну від імен, що мали 3 форми двоїни, займенники I ос. двоїни мали 4 форми: Н.в. вн, Р. -М. наю, Д.-О.- нама, Зн.-на.

Зворотний займенник себе, що не має форм Н.в. і не змінюється за числами, виступає в давньоруській мові з кількома основами: Р.в. себе, Д.си, З.с", О.собою, М.себѣ.

Неособові займенники давньоруської мови мали декілька груп: присвійні – мои, мо~, мо"; твои, тво", тво~; свои, сво", сво~; нашъ, наша, наше; вашъ, ваша, ваше; вказівні – съ, се, си; ть, то, та; онъ, она, оно; и (же), ~(же), "(же); овъ, ова, ово; такъ, така тако; сикъ, сика, сико. Усі ці займенники – слова індоевропейського походження; питальні – кѣто, чѣто, чѣи – чии, кѣи – кьи, которъ-котерьъ, какъ-какьи; заперечні – никѣто, ничѣто, никьи, ничии; неозначені – нѣкѣто, нѣчѣто, нѣкьи, нѣчии; означальні – вьсь, вься, вьсе; кожний (< кождо+ѣн).

Займенники и, ", ~ і онъ, оно, она були надзвичайно близькі за значенням і функціями.

Поступово у системі вказівних займенників онъ, оно, она ставали зайвими, і це привело до використання їх у новій функції – предметно-особовій (III особи).

Форми и, ~, " почали перетворюватися у складову частину членних займенників (тъи, то~, та"), прикметників (новѣи, ново~, нова"), дієприкметників, числівників.

І це привело до зміни непрямих відмінків займенників он, оно, она на непрямі відмінки займенника и, ~, ". Так утворилися суплетивні форми займенника онъ, оно, она:

Н. и онъ

Р. ~го → ~го → укр. його

Д. ~моу → ~моу → укр. йому

Для відмінювання і особових займенників характерним є суплетивізм. Д. І Зн. в. мають паралельні форми – давніші короткі форми (ми, ти, си, мя, тя, ся, ны вы, на, ва) і пізніші повні (мьнѣ - мьнѣ - мнѣ; тобѣ - тебѣ; собѣ – себѣ).

Форми знахідного відмінка мя, тя, ся вільно вживалися в давньоруській мові навіть під наголосом: дажь имѣ за мѣ и за сѣ; а надѣюся на богъ и на тя.

Тільки згодом вони були витіснені формами мене, тебе, себе.

В українських пам'ятках XIV-XVIIст. мя, тя, ся звичайні (Возьмом тя з собою).

У південно-західних діалектах зберігаються давні форми мя, тя, ся: Одного тя маю.

Форми знахідного відмінка ся (<с") у давньоруській мові вживалася у функції зворотного займенника: и візьмуть на ся прутьє младоє, и бьють ся сами и того ся добьють, едва слізуть лн живи (Лавр. літопис) і як афікс: Бишася дñь , бищася други (Слово о полку Ігоревім).

У південно-західних говорах сучасної української мови ся (сі, си) зберігає відносну залежність: Я ся бою. Я си обую. Ми ся на вас не сподівали.

Отже, займенники характеризуються винятковою стійкістю.

Але в процесі розвитку східнослов'янських мов спільнослов'янські займенники зазнали і певних змін.

1. Усі східнослов'янські мови втратили деякі стародавні займенники.
2. Звузили сферу використання деякі займенники.
3. Займенники стали більш узагальненими, абстрактними.
4. Усі східнослов'янські мови поповнилися новотворами у системі займенників.
5. Відбулися зміни в будові та вживанні граматичних форм займенників:
 - а) відмирання форм ны, вы; ми, ти, си; мя, тя, ся; б) утрата граматичної категорії роду у формах Н.в. і Зн.в. множини неособових займенників;
 - в) зникнення форм двоїни.

Прикметник

Досліджуючи походження прикметника як окремої категорії, О.О.Потебня підкреслював, що „в історії мов, що розрізняють назву речі й ознаки, прикметник, як виділений із зв'язку ознак, як більш абстрактний, ніж іменник, пізніший від іменника і утворився з нього”.

Прикметник як окрема частина мови виникає на основі синтаксичної функції атрибута, поступово виділяючись із загальної групи імен, уточнюючи таким чином одночасно і іменник як частину мови.

У слов'янських мовах розрізняються прикметники іменні (або нечленні, короткі) та займенникові (або членні, повні).

Нечленні прикметники успадковані ще від індоєвропейської мови -основи. У спільнослов'янській мові вони відмінювалися, як іменники.

Наприклад, у давньоруській мові прикметники добръ, новъ, соухъ, студень відмінювалися, як іменники з основою на -ǫ- (плодь), жіночого роду добра, нова, як іменники з основою на -ā (вода).

Іменні прикметники вживалися в основному у функції означення чи іменної частини складеного присудка. Уже в пам'ятках XII-XIIIст. Форми іменних прикметників зустрічаються рідко і поступово зникають із живої мови. У сучасній українській мові зберігаються лише залишки іменної системи відмінювання прикметників. Наприклад, присвійні прикметники батьків, Марійн; у прізвищах, географічних назвах, іменах по батькові: Вагілевич, Львів, Кузьмич, Фастів, Лозова. Іменні форми якісних прикметників зустрічаються у фольклорі (Пливе човен води повен).

Залишки іменник прикметників зустрічаються в прислівниках типу **нарівні, вручну, заново, дочиста.**

Членні (займенникові) прикметники утворилися шляхом додавання до іменних прикметників відмінкових форм займенників и, ~, ". Ці вказівні займенники мали дейктичне значення. Поступово це значення займенників послаблюється, з окремого слова вони перетворюються у флексію прикметника, прикметник починає передавати узагальнену ознаку.

новъ + и → новьи

ново + ~ → ново~ → новее → нове

нова + " → нова" → новаа → нова

В українській мові утворилися повні прикметники стягненої форми.

Якісні прикметники мали вищий і найвищий ступені порівняння.

Вищий ступень порівняння утворювався в давньоруській мові за допомогою суфікса -йє (*<йес), який приєднувався до безсуфіксної основи.

Утворилися форми бол~, шир~, выш~. В російській мові такі форми

залишилися (шире, выше, тверже). Українська мова втратила такий спосіб утворення вищого ступеня порівняння.

В українській мові вищий ступінь порівняння утворюється додаванням суфікса –ш- або –іш: більший, новіший, добріший.

Суфікс –ш- походить із –ьш- (← ***йьш** <*йьс). При утворенні вищого ступеня порівняння за допомогою суфікса –ьш- відбуваються асимілятивні і дисимілятивні процеси.

Від прикметника **высокъ** вищий ступінь порівняння утворювався так:

выс + ьш (ии) → **высьшии** → **высьшии** → **вышшии** → **выш^тшии** → **вышчии** → **выщій** → **вищій**

Форми найвищого ступеня порівняння утворювалися за допомогою префіксів, які додавалися до вищого ступеня: найменшии, найліпшого, наддобрійшии, надмолодшии.

Отже, українська мова в основному зберігає продуктивні прикметникові суфікси давньоруської мови, систему відмінкових закінчень членних прикметників, ступені порівняння прикметників.

Числівник

Числівник як частина мови порівняно нова частина мови в усіх слов'янських мовах, хоч слова, якими позначаються числа, кількість предметів або їх порядок при лічбі, належать до найдавнішого шару лексики. Історія цих слів відбиває процес абстрагування людського мислення. Від розуміння кількості конкретних перелічуваних предметів до абстрактно-математичного уявлення про число і кількість – тривалий час.

Коріння сучасної десяткової системи, в основі якої лежить рахунок по 10 пальцях, сягає в індоєвропейську давнину.

В індоєвропейській прамові були імена, що виражали кількість конкретних предметів:

* oinos, *duuô, *treies, *k^uetūr, *penk^{цe} тощо.

Спільнослов'янська мова мала значну кількість імен, утворених від давніх індоєвропейських числівникових коренів.

Є свідчення, що колись слов'яни користувались й іншими системами лічби, які з часом були витіснені десятковою.

Спільнослов'янська мова успадкувала з індоєвропейської всі порядкові числівники. Основи порядкових числівників стали базою, на якій розвинулась у спільнослов'янській мові система кількісних числівників.

З порядкових числівників першого десятка новотвором спільнослов'янської мови було слово *ръгѣ «перший» - «той, що стоїть перед всіма іншими». У давньоруській мові виражалися такими словами:

одинъ, одино (одьно), одина (одьна); дѣва (ч.р.), дѣвѣ (с.р. і ж.р.); трѣ~ або три~ (ч.р.), три (с.р. та ж.р.), чѣтыре (ч.р.), чѣтыри (с.р. і ж.р.), п"ть, шесть, семь (седьмь), осмь, дев"ть, дес"ть, съто, тыс"ча (для всіх родів).

У числівнику (прикметнику) ~динь на східнослов'янському ґрунті уже в XI ст. засвідчується початкове о-: ~динь>одинь.

В українських грамотах XIV-XV ст. форми з початковим о вже переважають.

Усі числівники від двох до десяти – це слова з індоєвропейськими коренями. Вони зазнали тільки деяких фонетичних змін, утворивши сучасні форми: дѣва > два, д-р трѣ~ (три~) ч.р., три (ж.р.) – укр. три; чѣтыре (ч.р.), чѣтыри – укр. чотири, д-р п"ть → укр. п'ять, шесть → укр. шість, д-р семь (седьмь) → сім, д-р осмь → вісім, д-р дев"ть → укр. дев'ять, дес"ть → десять.

40 – чѣтыре дес"те – стара назва у східних слов'ян виходить з ужитку і замінюється словом сорокъ (соро'къ – “сорочка”, “мішечок”, куди вкладалось 40 шкір соболів або білок – набір на шубу) з XIIIст.

Ще вживалися такі слова: несвѣда, тьма (10000), легіон (100000), леорд (1000000), воронъ (10000000) Мільйон і мільярд – запозичення з французької мови.

Назви чисел другого десятка утворювалися в давньоруській мові способом додавання до назв одиниць за допомогою прийменника **на** форми місцевого відмінка числівника десять. Отже, способом лексиколізації словосполучення утворюються назви чисел другого десятка:

М.в. Зн.в.

Одинъ на десяте → одинънадесять

Форма місцевого відмінка змінюється на форму знахідного десяти: одинъ на десяте, дѣва на десяте, п"ть на десяте.

Форма десяти втрачає наголос, змінює свій звуковий склад: десяти → дѣсять → дцять: одинънадесять → одиннадѣсять → одинадѣсять → одинад^тсять → одинад(тс)ять → одинадцять.

Назви десятків (20-90) первісно також були складеними конструкціями, в яких назви одиниць поєднувалися із словом десяти у формі Н.в. двоїни, множини або Р. множини:

Н.дв.

дѣва дѣсяти → двадцять

Н.мн.

три дѣсяти → тридцять

Н.мн.

Р.мн.

Р.мн.

чѣтыре дѣсяти → п"ть дѣсяти, шѣсть дѣсяти

Дев'яносто виникло внаслідок контамінації дев'ян-о-сто – 9 десятків від ста (лічба шляхом віднімання одиниць від дальшого десятка). Назви сотень у давньоруській мові – це складені конструкції такого ж типу:

дѣвѣ сътъ (Н.в.дв.), три съта, чѣтыри съта (Н.мн.), п"ть сътъ, шѣсть сътъ, сѣмь сътъ (Р.в.мн.)

Складені числівники утворювалися приєднанням до назв більшого числа назв менших чисел за допомогою єднальних сполучників и, ти, да: съто и тридѣс"ть и дѣва (132).

Порядкові числівники спільнослов'янська мова успадкувала з індоєвропейської. Новотвором є для спільнослов'янської мови слово *ръгѣ, що є похідним від кореня *ръг - + суф. *во. Давньоруський числівник пьрѣвъ, пьрво, пьрва утворився не від основи кількісного одинъ, одьно, одьна, а від іменного кореня пьрв – (“передній”). Сучасний порядковий числівник української мови

перший утворився від форми вищого ступеня порівняння –ьш-: пьрвь + ьш → первшии → перший. У давньоруській мові паралельно з прикметником числового значення други існував і вѣторъ.

Слово други успадкувала українська мова.

А вѣторъ зберігається лише у словах вівторок, повторювати, півтора, повторення.

На основі простих порядкових утворилися складні пьрвь на дес"тє, вѣторъ на дес"тє.

Першою частиною є порядковий числівник, а другою – застиглий вираз на дес"тє. Після виникнення складних кількісних числівників типу одиннадцать змінюється вигляд і порядкових складних числівників: не першийнадцятий, а одинадцятий, не другийнадцятий, а дванадцятий.

Складені порядкові числівники у давньоруській мові в усіх компонентах мали форми порядкових: у лѣто шестотысѣчно~ дѣвѣтьсотъ и шестынадесѣтоє.

У давньоруській мові відомі були і збірні числівники: дѣвои, дѣво~, дѣво"; обои, обо~, обо"; трои, тро~, тро", четвер", четверо, четвера; п"теръ, п"теро, п"тера.

Маючи дуже вузьку сферу вживання, такі числівники у мовах східних слов'ян зникають. Найстійкішими виявились форми Н.в.-Зн.в. однини середнього роду: дѣво~, обо~, тро~, тро", четверо, п"теро, від яких походять прислівники типу надвоє, натроє і сучасні збірні числівники двоє, троє, обоє.

Перші чотири кількісні числівники, а також оба в давньоруській мові ще зберігали характер прикметника, виражаючи кількісну ознаку предмета. Вони узгоджувалися з означуваними іменниками в роді, числі і відмінку: дѣва стола, дѣвѣ руцѣ.

Числівники одинъ, одьно (одио), одьна (одина) змінювались, як вказівні займенники ть, то, та. (Таблиці відмінювання іменників, прикметників див у посібнику Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І. Історична граматики української мови –К., 1980.-с.126-127, 133-134, 144-145, 147-148, 158, 161, 163, 171, 173-174, 190-191, 192-194).

Числівники три і четыре відмінювалися за типом іменникового відмінювання (з осн. –ї-), числівники п"ть - дєв"ть відмінювалися тільки в однині за зразком іменників з основою на – ї, а числівник десять мав форми однини, множини і двоїни, числівник сьто відмінювався, як іменник середнього роду з основою на – ѓ-, і мав форми однини, множини і двоїни.

Складені кількісні числівники 11-19 утворилися із словосполучень, і в них відмінювалася лише перша частина. Коли вони змінили свою структуру, перетворившись в складні, флексії пересунулися на кінець слова, а перша частина втратила відмінювання: д-р трѣмъ на дєс"ть → укр. тринадцяти. У складених числівниках 50-90 спочатку відмінювалася лише перша частина: семьюдесять джерель, по семи десять женъ. В процесі перетворення складених числівників на складні починають відмінюватись обидві частини: на оставить ли десяти и девяти. У XV-XVI ст. перша частина втрачає відмінювання, а II в непрямих відміннах приймає пізніше утворені закінчення числівника десять:

по пятьдесятъ головажен соли.

Назви сотен відмінювались в обох частинах:

дѣвѣ сътѣ - у двоїні.

Н.-Зн. дѣвѣ сътѣ

Р.-М. дѣву съту

Д.-О. дѣвѣма сътама.

У сучасній українській мові зберігається давнє відмінювання числівників 200-900.

У числівника 200 втрачені форми двоїни, і тепер він відмінюється за зразком 300.

Порядкові числівники първъ, четвъртъ, п"тъ відмінювались і відмінюються, як нечленні або як членні прикметники.

Отже, в історії української мови відбувалися різні процеси, які сприяли оформленню числівників в окрему частину мови.

Список рекомендованих джерел

Основних

1. Безкишкіна М.Т. , Степаненко М.І. Історична граматики української мови : навчальний посібник. Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В.Г.Короленка. Полтава: 1997. 134 с.

2. Історія української мови. Хрестоматія / Упорядники Єрмоленко С.Я., Мокієнко А.К. К., Либідь, 1996. 288с.
3. Коваленко Н.Д. Історична граматики української мови: навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-20162, 2012. 144 с.
4. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики. К.: Академія, 2010. 248 с.
5. Купчинська З., Пілецький В. Історична граматики української мови: Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. 295 с.
6. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : навч. посібн. Кривий Ріг : КДПУ, 2002. 89 с.
7. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

Додаткових

8. Бичкова Т., Свердан Т.. Історична граматики української мови (фонетика): метод. посібник. Чернівці: Рута. 2007. 60 с.
9. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. К.: Вид. дім "КМ Академія". 2002. 153 с.
10. Бурмистрович Ю. Я. Чому перед голосними звуками переднього ряду приголосні звуки у праслов'янську добу пом'якшувалися, а в протослов'янську, перебуваючи нібито в тій самій позиції, не пом'якшувалися? // Мовознавство. 2011. № 2. С. 78–81.
11. Вербовий М. В. Історична граматики української мови: [навч. посібн.] / М. В. Вербовий, Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг, 2008. 343с.
12. Історична граматики української мови : навчально-методичний посібник / [уклад.Н. В. Кірілкова]. Рівне : РДГУ, 2013. 60 с.
13. Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). К.: Наукова думка, 2000. 370с.
14. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / Відп. ред. С. П. Бевзенко. К.: Наук. думка, 1992. 416 с.
15. Німчук В.В. Історія дзвінких африкат І засобів їх позначення в українській мові // Мовознавство. 1992. № 2. С.7-14.
16. Півторак Г. П. Проблема східнослов'янської прамови / Г. П. Півторак // Мовознавство : доп. та повідомл. на IV Міжнар. Конгресі українців ; відп. ред. В.Німчук. К. : Наук. думка, 2002. С. 268-272.
17. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. К.: Наукова думка.1993. 200с.
18. Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Мовознавство. 1993. № 2. С. 35–38.
19. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови; пер. з англ. С.Вакуленка, А. Даниленко. Х. : АКТА, 2002. 1054 с.

Лекція №7-8.

Історія дієслова як частини мови. Система дієслівних форм.

Класи дієслів. Історія часових форм. Історія способових та інших форм дієслова. Інфінітив. Супін. Дієприкметник. Службові слова

У давньоруській мові були такі дієслівні форми:

- а) особові: форми дійсного, умовного і наказового способів;
- б) неособові: інфінітив, супін, дієприкметник.

За структурою особові дієслівні форми поділялися на прості і складені. Прості – форми теперішнього часу і майбутнього доконаного виду (несу - принесу), аорист, імперфект, наказовий спосіб; складені – перфект, плюсквамперфект, складений майбутній час і умовний спосіб.

У слов'янських дієслів розрізняють дві основи: основу теперішнього часу та основу інфінітива. Всі дієслівні форми утворюються від цих основ.

Залежно від закінчення основ (тематичний голосний) усі дієслова поділяються на класи.

За основою теперішнього класу дієслова поділялися на 5 класів:

I клас - на е/о: несе-ти, нес-уть < несQть

II клас - на не/но: сьхне-те - сьхнуть < сьхнQть

III клас - на јо/јо: зна~-те - знають < знайQть

IV клас - на і: хвалити-те - хвал"ть, носи-те - нос"ть

V клас - атематичні дієслова (без суфіксів): ЄСМЬ, hМЬ, VhМЬ, ДАМЬ, ИМАМЬ.

Від основи теперішнього часу утворювалися особові дієслова дійсного і наказового способу, активні і пасивні дієприкметники теперішнього часу.

За інфінітивною основою дієслова поділялися на 6 класів:

I клас - безсуфіксні дієслова з кінцевим голосним чи приголосним основи: зна-ти, плес-ти < плетти

II клас - дієслова із суфіксом –ну-: дви-ну-ти, в"-ну-ти

III клас - на -h-, -a-, " (на –a- після шиплячих): видh -ти, bhжа-ти, сто"-ти.

IV клас - із суфіксом –і-: хвали-ти, води-ти

V клас - на -a- (крім тих, що після шиплячих): писа-ти.

VI клас із суфіксами –ова-, -єва-: куп-ова-ти, врач-єва-ти.

Від основи інфінітива утворювалися форми аориста, імперфекта, активні і пасивні дієприкметники минулого часу, а також інфінітив і супін.

У давньоруській мові дієслова характеризувалися тими самими граматичними категоріями, що й у сучасній українській мові: перехідність/неперехідність, вид, число, особа, час.

Але значення їх, роль і форми були іншими.

У праслов'янській мові було 5 особово-часових парадигм. Серед них існувала для вираження теперішнього часу – дія, співвіднесена з моментом мовлення. Решта передавала різні за тривалістю і відношенням до моменту мовлення минулі дії.

Аорист та імперфект передавали дії, що відбувалися в минулому, не будучи безпосередньо пов'язані з моментом мовлення. Аорист означав дію в її нетривалому виявленні, імперфект – у тривалому виявленні.

Перфект (теперішньо-минулий час) виражав дію, яка відбувалася в минулому, але її результат лишився актуальним і для моменту мовлення.

Плюсквамперфект – це час, який передавав дію, що передувала в часі іншій минулій дії.

З розвитком видової системи на базі кореляції дієслів теперішнього часу за видом (доконаний/недоконаний) розвивається значення майбутнього часу.

Давнє групування за класами поступово втрачає своє значення, утворюються нові типи відмінювання: I дієвідміна (дієслова I-III класів) і II дієвідміна (дієслова IV класу). А тематичні дієслова втрачають окремий тип відмінювання.

У давньоруській мові дієслова теперішнього часу мали такі форми:

I клас

Однина	Множина	Двоїна
I несу	I нес –є-мь	I нес –є-вн
II нес-єшь(ши)	II нес-є-те	II нес-є-та
III нес-є-ть	III нес-уть	III нес-є-та

I I клас

Однина	Множина	Двоїна
I сьх-н-у	I сьх-не-мь	I сьх-не-вн
II сьх-не-шь(ши)	II сьх-не-те	II сьх-не-та
III сьх-не-ть	III сьх-нуть	III сьх-не-та

III клас

Однина	Множина	Двоїна
I зна-ю	I зна- ~ - мъ	I зна- ~ - вh
II зна- ~ -шь(ши)	II зна - ~ - те	II зна - ~ - та
III зна- ~ -ть	III зна-ють	III зна - ~- та

IV клас

Однина	Множина	Двоїна
I хвал-ю	I хвал-имъ	I хвал-и-вh
II хвал-ишь(ши)	II хвал-и-те	II хвал-и-та
III хвал-и-ть	III хвал-ять	III хвал-и-та

V клас

Однина	Множина	Двоїна
I ~смь	I ~смь	I ~свh
II ~си	II ~сте	II ~ста
III ~сть	III суть	III ~ста

Як видно, дієслова I-III класів у своїх основах мали суфікси –е-, -не-, -йе-, а III класу –и-. Тому з дієслів I-III класів сформувалася I дієвідміна, а з дієслів IV класу – II дієвідміна.

У давньоруській мові вживалися 4 форми дієслів минулого часу: аорист, імперфект (прості форми), перфект, плюсквамперфект)складені форми).

Аорист (від грец. аорістоσ – невизначений, необмежений) – це проста форма минулого часу.

В слов'янських мовах виражав спочатку минулу моментальну, недовготривалу дію, що швидко відбувалася.

У спільнослов'янській і в давньоруській мові було два види аориста – простий і сигматичний (ускладнений суфіксом –с- від грец. σ – [с] сигма). Простий аорист у давньоруській мові не вживався, він рано вийшов з ужитку.

Сигматичний аорист утворювався за допомогою суфікса –с-, потім він змінився на –х-. Суфікс –х- виступає в I особі всіх чисел і в III мн. В інших особах йому відповідає варіанти –с-, -ш-, суфікс –х- (<*-s-) додався до основи інфінітива, якщо основа закінчувалася на голосний (знати – знахъ, хвалити –

хвалихъ), якщо на приголосний, вставлявся –о- (нести – несохъ, иди – идохъ).
 Основа на приголосний для утворення аориста береться в тому вигляді, в якому вона була в праслов'янській мові ще до фонетичних змін:

вести <* vedti -> аорист-ведохъ
 мести <* metti -> аорист-метохъ
 печи <* pekti -> аорист-пекохъ

Форми сигматичного аориста

Одн ина	I особа	быхъ	писахъ	знахъ
	II особа	бы	писа	зна
	III особа	бы	писа	зна
Мно жин а	I особа	быхомъ	писахомъ	знахомъ
	II особа	бысте	писасте	знасте
	III особа	быша	писаша	знаша
Двої на	I особа	быховѣ	писаховѣ	знаховѣ
	II особа	быста	писаста	знаста
	III особа	бысте	писасте	знасте

У давньоруських пам'ятках аорист зустрічається в літописах і оригінальних творах розповідного жанру, перекладних пам'ятках церковного характеру. В живій мові східних слов'ян аорист не існував уже в XII-XIII ст.

Сучасні мови східних слов'ян аорист не зберегли. Лише є залишки – колишні форми II, III особи однини аориста – частка би (б).

Залишки аориста зустрічаються в південно-західних говорах (карпатських): я бых пішоу, кобых мау (умовний спосіб).

Аорист зберігся в сербській і болгарській мовах.

Імперфект (від латинського imperfectum – незавершене) проста форма минулого часу, що позначала минулу, необмежену в часі, довготривалу чи повторювальну, незавершену дію. Утворювався імперфект від основи інфінітива за допомогою суфіксів: -ѣах -, -ахъ-: видѣах-видѣахъ, писахъ.

Форми імперфекта

Однина	Множина	Двоїна
I ос. писахъ	писахомъ	писаховĥ
II ос. писалше	писасте	писаста
III ос. писалше (-ть)	писаху (-ть)	писаста
I ос. б"хъ	б"хомъ	б"ховĥ
II ос. б"ше	б"сте	б"ста
III ос. б"ше (-ть)	б"ху (-ть)	б"ста

У мові східних слов'ян імперфект рано вийшов з ужитку.

Перфект (від латинського perfectum – “завершене”) – це складена форма минулого часу, яка означає результат минулої завершені дії. Перфект утворювався аналітичним способом – шляхом поєднання активного нечленного дієприкметника минулого часу на – ль, -ло, -ла, що ніс на собі основне змістове навантаження дієслова, і особових форм теперішнього часу від допоміжного дієслова БЫТИ, які виражали граматичний зміст форми. Отже, перфект не є власне минулим часом, в ньому поєднується значення минулого і теперішнього часу.

Однина	Множина	Двоїна
I ос. писалъ, -ла, -ло ~смы	писали, -лы, -ла ~смы	писала, -л, -л ~свĥ
II ос. писалъ, -ла, -ло ~си	писали, -лы, -ла ~сте	писала, -л, -л ~ста
III ос. писалъ, -ла, -ло ~сть	писали, -лы, -ла суть	писала, -л, -л ~ста

Коли особові займенники почали виступати в реченні підметами і вказувати на діяча, допоміжне дієслово стало зайвою граматичною формою і випускалось.

Так із складеної (аналітичної) форми перфекта утворюється сучасна проста форма минулого часу. **Тому сучасні дієслова минулого часу – це не особова, а родова форма.**

Плюсквамперфект (від латинського plusquamperfectum – передминулий) – аналітична форма, яка виражала минулу дію, що відбувалася раніше іншої минулої. Його називають ще передминулим, або давноминулим часом: б"хъ поставил; б"ху пришли.

Плюсквамперфект утворювався від дієприкметників на –ль, -ла, -ло і допоміжного дієслова бути в імперфекті (писаль, -ла, -ло б"хъ) чи в перфекті (писаль, -ла, -ло былъ, -ла, -ло "смь).

У формах плюсквамперфекта з тих же причин, що й у перфекті, стало поступово випускатися допоміжне дієслово "смь, "си..., і плюсквамперфект вживається без допоміжного дієслова: былъ кривду учинилъ.

З цих скорочених форм плюсквамперфекта утворилися сучасні складені форми давноминулого часу: читав був, ходив був, ходили були.

Розвиток нової дієслівної категорії – категорії виду – зумовив руйнування давньої розгалуженої системи минулого часу: замість 4-х давньоруських форм встановилася одна загальна форма минулого часу.

Внаслідок видової диференціації в окрему групу виділилися префіксальні дієслова доконаного виду (творю-> сътворю) – це дієслова майбутнього часу.

Майбутній час виражався в давньоруській мові трьома формами: одна проста і дві складені. Простий майбутній утворювався від основ теперішнього часу доконаного виду (поразумѣм, послушаим) за допомогою префіксів.

Аналітичні форми майбутнього часу виражалися поєднанням інфінітива основного дієслова з формами теперішньо-майбутнього часу допоміжних дієслів бути, имати, начати, хотѣти (I форма): начьну, хочю, иму писати і від форм дієприкметників минулого часу на –ль, -ла, -ло та особових форм допоміжного дієслова буду (II форма): буду ходилъ, -ла, -ло.

II форма майбутнього часу у східнослов'янських мовах поступово вийшла з ужитку. У сучасній українській мові ця форма майбутнього часу не вживається.

Наймолодшою часовою формою української мови є різновид futurum primum, утворюваний поєднанням інфінітива основного дієслова з формами

теперішньо-майбутнього часу допоміжного дієслова "ти: иму писати -> писати иму -> писатиму. Така форма майбутнього часу – це характерна риса української мови.

Семантична суть категорії способу полягає у протиставленні реальних дій (дійсний спосіб) ірреальним модальним діям (не дійсний спосіб).

У спільнослов'янській мові дійсному способові формально протиставлялися **наказовий і умовний способи**.

Наказовий спосіб у спільнослов'янській мові розвинувся на базі колишнього індоєвропейського оптатива (бажальний спосіб).

Умовний спосіб, як і наказовий, у слов'янських мовах є новотвором, оскільки старовинних індоєвропейських форм кон'юнктива у спільнослов'янській мові вже не було. У всіх слов'янських мовах на базі спільнослов'янської утворилися описові форми умовного способу.

Умовний спосіб в давньоруській мові утворювався із активного дієприкметника на –ль, -ла, -ло і допоміжного дієслова *быти* у формі аориста.

Однина	Множина	Двоїна
I ос. ходиль, -ла, -ло быхъ	ходили, -лы, -ла быхомъ	ходила, -лѣ, -лѣ быховѣ
II ос. ходиль, -ла, -ло бы	ходили, -лы, -ла бысте	ходила, -лѣ, -лѣ быста
III ос. ходиль, -ла, -ло бы	ходили, -лы, -ла быша	ходила, -лѣ, -лѣ быша

Вживався умовний спосіб у складнопідрядних реченнях:

Аще бо бы перевозникъ Кий, то не былъ ходиль Царюграду.

У зв'язку із занепадом аориста допоміжне дієслово починає втрачати особові форми (XIII ст.).

В українських грамотах XIV – XV ст.. поруч із умовним способом з аористом (быхомъ купили, быхми молвили) зустрічаються й новіші, в яких на місці особових форм аориста допоміжного дієслова виступає формальний показник способу бы: имѣли бы прийти къ будущей зна~мости.

З часом всі особові форми аориста, крім бы (би), зникають. А бы (>би) перетворюється у незмінну частку, з якою в сучасній українській мові утворюються форми умовного способу: писав би ...

У південно-західних говорах є залишки старих форм умовного способу: казав бих, пішов бих.

Наказовий спосіб у давньоруській мові утворювався від основи теперішнього часу і відмінювався за особами і числами:

Однина	Множина	Двоїна
I ос. -	ведѣмъ, знаимъ	ведѣвѣ, знаивѣ
II ос. веди, знаи	ведѣте, знаите	ведѣта, знаита
III ос. веди, знаи	-	-

Еволюція парадигми відбувалася в таких напрямках: кінцеве И редукувалося: знай, сядь < від знаи, сяди.

Кінцевий И залишився лише під наголосом: неси, пиши, роби і якщо наголошений префікс: ви'неси. У I і II особі множини дієслів I та II класу, що мали наголошений суфікс - ѣ-, відбулися фонетичні зміни: ѣ перейшов в і: ведімо < ведѣмъ, ведіть < ведѣть.

III особа однини замінюється описовою формою: да мълчить газыкъ, в українській мові: нехай знає. Форми двоїни втрачені у XIV ст.

Інфінітив – це скам'яніла форма непрямого відмінка (Д. чи М.) іменника IV відміни (осн. на $\overset{\text{л}}{\text{л}}$): знать, течь.

Характерним показником інфінітива в давньоруській мові був суфікс – ти (<* ti): нести, знати, бути.

Ще до утворення давньоруської мови у східнослов'янських діалектах виникла нова інфінітивна форма на –чи: печи <* pekti, моги <* mogti.

Проте інфінітив на –чи в українській мові не поширився (пекти, могти).

Основною формою стала в українській мові форма на –ти.

У пам'ятках XIV-XV ст. зустрічалися зрідка інфінітиви на –ть: служить, быть, чинить.

Супін (від латинського *supinum* – звернене догори) – це теж скам’яніла форма Зн.в.одн. від дієслівного іменника *й – основи.

Супін утворювався від дієслів недоконаного виду за допомогою суфікса –ть (<* *tum*).

Вживався при дієсловах руху і виражав мету: ид^Q ловить рыбъ.

Близький до інфінітива, супін синтаксично відрізнявся від нього тим, що додаток при ньому стояв не в Зн.в., а Р.в.

З XI ст.. супін занепадає, він замінюється інфінітивним.

Дієприкметник

У давньоруській мові були активні і пасивні дієприкметники теперішнього і минулого часу. Мали членні і нечленні форми. Вони відмінювалися (зразки відмінювання див.: Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко. Історична граматики української мови. –К.: Вища школа. – 1980. - §42.

Активні дієприкметники теперішнього часу утворювалися від основи дієслів теперішнього часу за допомогою суфіксів –уч-, -ач-: несучи, носячи. Відмінювалися, як прикметники м’якої групи. Активні нечленні дієприкметники минулого часу утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфіксів –ьш- і –вьш- : несъша, ведша.

Доля активних не членних дієприкметників у східнослов’янських мовах подібна до долі нечленних прикметників: переставши виконувати функцію означення в реченні, вони перестали відмінюватися і перетворилися в дієприслівники.

Залишки давньоруських активних нечленних дієприкметників в українській мові маємо в дієприслівниках із суфіксами –учи-, -ачи-: ідучи, люблячи.

Членні активні дієприкметники в давньоруській мові утворювалися (як і членні прикметники) за допомогою вказівних займенників и, ~, " : несъи, несуче~, несучи" .

У староукраїнській мові вони вживалися до XVIII ст.. У сучасній українській мові вони занепали. Втративши дієслівні ознаки, вони перейшли до прикметників: гарячий, колючий, блискучий, лежачий.

У давньоруській мові були ще активні нечленні дієприкметники минулого часу на -ль, -ла, -ло, які не відмінювалися. Вони входили до перфекта, плюсквамперфекта, умовного способу і складеного майбутнього часу (несль, -ла, -ло).

Сліди таких дієприкметників: посивілий, гнилий.

Пасивні дієприкметники теж були теперішнього і минулого часу, мали членні і нечленні форми відмінювалися, як прикметники.

Пасивні дієприкметники утворювалися від основи теперішнього часу за допомогою суфікса -м-: вѣдомъ, несомъ, хвалимъ, носимъ, -а, о.

Пасивні дієприкметники минулого часу утворювалися за допомогою суфіксів -н-, -ен-, -т- від основ інфінітива: забытъ, данъ, хвалень.

Нечленні пасивні дієприкметники українською мовою втрачені. Залишки: присудкові слова на -но, -то: розбито, виконано, зрито. **Членні пасивні дієприкметники** теперішнього часу не збереглися в сучасній українській мові. Форми їх відомі лише у значенні прикметників: відомий, любий.

Членні форми пасивних дієприкметників минулого часу повністю збереглися в сучасній українській мові: несений, битий, пришитий.

Давньоруська мова успадкувала від спільнослов'янської мови невелику кількість прислівників. В основному це були так звані первинні, походження яких встановити важко: ~ще, уже, нынѣ, тамо, ~гда.

У давньоруській мові існували і постійно утворювалися вторинні похідні прислівники, що виникали з інших частин мови способом адвербіалізації.

Найдавніша група – це відзайменникові прислівники: тамъ, туда, инѣгда, кѣгда, кѣде, куда.

Відіменні прислівники: оп"ть, верхи, беспрѣстани, вѣдосвѣта, заутра, сьпозаранку.

Відприкметникові: льгъко, розьно, твѣрдо.

Відчислівникові: първо~, дъвашьды, двоичи, вѣторицею.

Віддієслівні: здря, бігма, лігма.

Прийменники розвинулися з прислівників чи прислівникових слів.

Давньоруські пам'ятки засвідчують такі первинні прийменники, успадковані з праслов'янської мови: без(ъ), въ, въз(ъ), до, за, из(ъ), къ, на, надъ, о/об(ъ), от(ъ), перед(ъ), по, подъ, при, про, съ, у.

Найдавніші похідні прийменники генетично пов'язані з різними частинами мови.

Давньоруській мові були притаманні такі найраніше вторинні прийменники: д҃ля, межѣ/межю, ради, сквозѣ(сквозь), чересъ, через, округъ, прѣже, противу, развѣ.

Давньоруська мова мала вже розвинену систему прийменників для точного вираження різних відношень об'єктивного світу, особливо просторових і часових.

Українська мова великою мірою успадкувала цю розвинену систему прийменників з певними фонетичними та функціональними змінами.

Сполучники

Кількість сполучників у праслов'янській мові і в давньоруській, які і в сучасних східнослов'янських мовах, порівняно обмежена.

Найбільш уживаними сполучниками сурядності в давньоруській мові були сполучники: и, да, а, но, ли, или, та, чи, либо; підрядні: бо, ибо, яко, оже, аже, занѣ, потоль, поколь.

Похідні: али, либо, аже, или, даже, не тъкъмо...нѣ(но), или ... или.

В українській мові збереглися давньоруські первинні сполучники: і, та, чи, а, бо; похідні: що, як, де, коли, куди (< д-р чѣто, "ко, кѣде, коли, куду).

Вийшли з ужитку: иже, ѣже, къгда, поколь.

Частки

Походження більшості праіндоєвропейських часток темне. Вони подібні до основ без закінчення. Деякі частки виникли з займенникових слів. Найдавніші слов'янські частки омонімічні зі сполучниками.

До найдавніших індоєвропейських часток належить заперечна *ne (первісно вона означала вигук огиди).

До давніх слов'янських часток належить частка *da, яку пов'язують із індоєвропейським вказівним займенником *do. Найраніше слов'янські пам'ятки фіксують її у функції “нехай”, однак, можливо, вона вживалася і як ствердна (рос. Да).

Найпоширенішими частками в давньоруській мові були: бо, же, не, ни, нї, ли, пакъ, чи(ци), се, да, ать(ать).

Стверджувальною була давньоруська частка ~и: и гла ~му ~и.

Для звичайного заперечення вживалася частка **не**, для підсиленого –**ни**.

Із питальних часток зустрічається частка **ли**: *чадо видиши ли печеру сию*.

Виразною питальною часткою була **чи/ци**. Специфічна давньоруська форма **ци** зустрічається в текстах частіше, ніж праслов'янська **чи**: *брат Володимире ци давно еси хр(с)ть цїловаль ко мн~*.

Давньоруська форма **ци** споріднена етимологічно зі старослов'янською **цї** “хоча, однак”.

Модальні частки: **дїти, дїяти** (із значенням “говорити”)

Вказівні: **сь-се, ото, то**.

Видільні: **оли, оли же, ноли**.

Підсильні: **же, и, бо, пакы/пакъ**.

Кількісні: **нї** (вказувала на приблизність), **"ко**.

Формотворчі: **е", ать, да, бы**.

Словотворчі: **не** (нелюби~ “ворожнеча), **нї(нїкъто)**”.

Сучасна українська мова засвоїла більшість давньоруських часток, зокрема заперечні **не, ні, ані**; підсилювальні **же(ж)**, **бо**; питальну **чи**; вказівну **це (се)**; видільну **тільки**.

В українській мові виникло чимало нових часток (-будь-, -небудь-, хай, нехай).

Вигуки

Вигуки виникли на ґрунті мимовільних, інстинктивних окликів. Це первинні вигуки.

Звуконаслідування формувалося на ґрунті імітації людиною звуків навколишнього світу.

Отже, вигуки і звуконаслідувальних – давній клас слів, які мають чимало подібного в споріднених і неспоріднених мовах світу.

Характер найдавніших східнослов'янських пам'яток сприяв фіксації на письмі вигуків і звуконаслідування слів. Але з розвитком оригінального світського письменства в текстах виступає дедалі більша кількість слів цього класу. Неповна фіксація їх у найдавніших пам'ятках, отже, не означає, що вигуків було мало в мові східних слов'ян.

Порівняно часто в давньоруських пам'ятках фіксуються первинні вигуки: о, охъ, ахъ, оле, воле, увы: О жено! Вѣра твоя спасе тя.

Для вираження жалю, подиву виступає вигук ОЛЕ!, що іноді посилюється займенниковим елементом тн: *и ре(ч) але тн нѣкто мѡ оудареи за плече.*

Вважається, що це слово виникло від поєднання первісного вигук О та частки – ле, пор. ст.–сл: але, болг. о леле! укр. о леле!

Досить часто в текстах релігійного змісту, зрідка – у світських давньоруських пам'ятках зустрічається вигук для вираження горя увы! з наступною займенниковою формою мьнн:

О увы мнн свѣте очию мо~ю.

В релігійних текстах знаходимо й похідні вигуки: горе (мьнн), о горе (мьнн), лютн (мьнн).

Немає сумніву, що більшість первинних вигуків українська мова успадкувала з давньоруської.

Художні тексти XVI-XVIII ст., які повніше відбивають живу мову, досить широко фіксують як первинні, так і вторинні вигуки, навіть вигуківі фрази.

Склад вигуків української мови поступово змінювався, поповнюючись новотвореннями.

**Список рекомендованих джерел
Основних**

1. Безкишкіна М.Т. , Степаненко М.І. Історична граматики української мови : навчальний посібник. Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В.Г.Короленка. Полтава: 1997. 134 с.
2. Історія української мови. Хрестоматія / Упорядники Єрмоленко С.Я., Мокієнко А.К. К., Либідь, 1996. 288с.
3. Коваленко Н.Д. Історична граматики української мови: навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-20162, 2012. 144 с.
4. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики. К.: Академія, 2010. 248 с.
5. Купчинська З., Пілецький В. Історична граматики української мови: Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. 295 с.
6. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : навч. посібн. Кривий Ріг : КДПУ, 2002. 89 с.
7. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

Додаткових

8. Бичкова Т., Свердан Т.. Історична граматики української мови (фонетика): метод. посібник. Чернівці: Рута. 2007. 60 с.
9. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. К.: Вид. дім “КМ Академія”. 2002. 153 с.
10. Бурмистрович Ю. Я. Чому перед голосними звуками переднього ряду приголосні звуки у праслов'янську добу пом'якшувалися, а в протослов'янську, перебуваючи нібито в тій самій позиції, не пом'якшувалися? // Мовознавство. 2011. № 2. С. 78–81.
11. Вербовий М. В. Історична граматики української мови: [навч. посібн.] / М. В. Вербовий, Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг, 2008. 343с.
12. Історична граматики української мови : навчально-методичний посібник / [уклад.Н. В. Кірілкова]. Рівне : РДГУ, 2013. 60 с.
13. Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). К.: Наукова думка, 2000. 370с.
14. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / Відп. ред. С. П. Бевзенко. К.: Наук. думка, 1992. 416 с.
15. Німчук В.В. Історія дзвінких африкат І засобів їх позначення в українській мові // Мовознавство. 1992. № 2. С.7-14.
16. Півторак Г. П. Проблема східнослов'янської прамови / Г. П. Півторак // Мовознавство : доп. та повідомл. на IV Міжнар. Конгресі українців ; відп. ред. В.Німчук. К. : Наук. думка, 2002. С. 268-272.
17. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. К.: Наукова думка.1993. 200с.
18. Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Мовознавство. 1993. № 2. С. 35–38.
19. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови; пер. з англ. С.Вакуленка, А. Даниленко. Х. : АКТА, 2002. 1054 с.

з курсу «Історична грамати́ка української мови»

ТЕМА: ФОРМУВАННЯ ФОНОЛОГІЧНОЇ ТА МОРФОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Практичне заняття №1 -2

Тема: Історія української мови як наука і навчальна дисципліна. Історична фонетика української мови. Формування фонетичної системи протоукраїнських говорів у спільнослов'янський і східнослов'янський період

Мета: ознайомити студентів з голосними і приголосними давньоруської мови.

Завдання: навчити характеризувати голосні і приголосні звуки праслов'янської мови, ділити староукраїнські слова та склади.

План

1. Предмет, завдання і значення курсу.
2. Зв'язок історії мови з іншими науками.
3. Джерела історії української мови.
4. Мовна спорідненість слов'янських народів.
5. Виникнення і розвиток письма у східних слов'ян.
6. Пам'ятки письма давньоруської мови та давньої української мови.
7. Система голосних фонем давньоруської мови.
8. Система приголосних фонем давньоруської мови.
9. Структура складу давньоруської мови.
10. Носові голосні спільнослов'янської мови, зміни їх у східнослов'янських діалектах у неносові.

Практично в аудиторії:

1. Поясніть, які фонетичні процеси пов'язані з діянням закону відкритого складу.
2. Укласти структурну схему "Історія мови в її зв'язках із іншими науками".
3. Поясніть історичні чергування в коренях слів: **жати – жну, м'яти – мну, дути – дну, ім'я – імені, путо – опона.**
4. Поміркуйте над питаннями: у який період могли проникнути у фінську мову такі слов'янізми **palttina – полотно, art – рать, korsta – короста?**
5. Поділити на склади: **тѣргъ, чѣлнѣ, дѣнь, домѣ.**

Завдання додому:

1. Назвіть, які приголосні української мови були тільки твердими, а які – тільки м'якими.
2. Поясніть, які фонетичні процеси пов'язані з діянням закону відкритого складу.
3. Поясніть історичні чергування в коренях слів: **жати – жну, м'яти – мну, дути – дну, ім'я – імені, путо – опона.**
4. Назвіть голосні переднього ряду в давньоруській мові. Які приголосні (тверді чи пом'якшені) стояли перед голосними переднього ряду в давньоруській мові XI ст.?

5. До поданих давньоруських слів напишіть старослов'янські відповідники і поясніть походження голосних *у, а ('а)*.

6. *Деять, рука, память, жати, мяти, начати.*

Список рекомендованих джерел

Основних

1. Безкишкіна М.Т., Степаненко М.І. Історична граматика української мови : навчальний посібник. Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В.Г.Короленка. Полтава: 1997. 134 с.
2. Історія української мови. Хрестоматія / Упорядники Єрмоленко С.Я., Мокієнко А.К. К., Либідь, 1996. 288с.
3. Коваленко Н.Д. Історична граматика української мови: навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-20162», 2012. 144 с.
4. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика. К.: Академія, 2010. 248 с.
5. Купчинська З., Пілецький В. Історична граматика української мови: Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. 295 с.
6. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : навч. посібн. Кривий Ріг : КДПУ, 2002. 89 с.
7. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

Додаткових

8. Бичкова Т., Свердан Т.. Історична граматики української мови (фонетика): метод. посібник. Чернівці: Рута. 2007. 60 с.
9. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. К.: Вид. дім "КМ Академія". 2002. 153 с.
10. Бурмистрович Ю. Я. Чому перед голосними звуками переднього ряду приголосні звуки у праслов'янську добу пом'якшувалися, а в протослов'янську, перебуваючи нібито в тій самій позиції, не пом'якшувалися? // Мовознавство. 2011. № 2. С. 78–81.
11. Вербовий М. В. Історична граматики української мови: [навч. посібн.] / М. В. Вербовий, Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг, 2008. 343с.
12. Історична граматики української мови : навчально-методичний посібник / [уклад.Н. В. Кірілкова]. Рівне : РДГУ, 2013. 60 с.
13. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / Відп. ред. С. П. Бевзенко. К.: Наук. думка, 1992. 416 с.
Півторак Г. П. Проблема східнослов'янської прамови / Г. П. Півторак // Мовознавство : доп. та повідомл. на IV Міжнар. Конгресі українців ; відп. ред. В.Німчук. К. : Наук. думка, 2002. С. 268-272.
14. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. К.: Наукова думка.1993. 200с.
15. Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Мовознавство. 1993. № 2. С. 35–38.
16. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови; пер. з англ. С.Вакуленка, А. Даниленко. Х. : АКТА, 2002. 1054 с.

Практичне заняття № 3

Тема: Фонетичні зміни в давньоруській мові пізнішого періоду (XI – XIII ст.) Голосні і приголосні давньоруської мови. Звукові зміни спільнослов'янського і східнослов'янського періодів.

Мета: познайомити студентів з основними напрямками становлення фонологічної системи української мови.

Завдання: навчити студентів-філологів класифікувати голосні і приголосні спільнослов'янського періоду; визначити причини палаталізації приголосних, визначати слабку і сильну позицію редукованих.

План

- 1 Зміни праслав'янського **ѣ** в **о** східнослов'янських мовах.
- 2 Найдавніші зміни **ѣ**.
- 3 Палаталізація приголосних перед голосними переднього ряду.
- 4 Зміна у східнослов'янських мовах спільнослов'янських звукосполучень **ор, ер, ол, ел** в **оро, оло, ере, еле**.
- 5 Зміни ***dj, tj** у східнослов'янських мовах.
- 6 Історія редукованих голосних [ѣ], [ь].
- 7 Наслідки занепаду зредукованих голосних:
 - a. Зміна **ѣр, ѣл, ѣр, ѣл** між приголосними в **ор, ол, ер, ел**. Випадки вторинного повноголосся.
 - b. Історія **рѣ, лѣ, рѣ, лѣ** між приголосними в давньоруській мові.
 - c. Поява закритих складів, утворення випадних **о, е**, подовження **о, е**, перехід **о, е** в **і**.
 - d. Поширення в більшості українських говорів на місці давніх **о, е** в ново закритих складах **і**. Чергування **о, е** з **і**.
 - e. Поява приставного **і** перед **р, л, м**.
 - f. Поява вставних **о, е** в кінцевих складах слів між приголосними.
 - g. Спрощення нових груп приголосних.

Практично в аудиторії:

1. Укажіть на різні типи пом'якшення задньоязикових у наведених словах і поясніть історичну причину цих чергувань.

Стъготи – стъжька, стъгати – стъза, зорокъ – съзьрати, льгота – польза, ликъ – лице, скука – скуцѣ, рогъ – рози, вълкъ – вълчькъ.

2. Поясніть, на місці яких приголосних уживаються шиплячі в поданих словах:

Сѣча, плачу, мажу, ночь, пишу.

3. Від поданих гіпотетичних праслов'янських форм утворіть відповідні форми слів давньоруської і старослов'янської мов.

***vorna, *norvos, *kolti, *serda, *zolto, *borda, *solta**

***korva, *storna, *storqja, *morzos, *sormos.**

4. Визначте слабку і сильну позицію зредукованих. З'ясуйте зміни позицій **ѣ** і **ь** у різних формах того ж самого слова або у споріднених морфемах

Сѣто – сѣтънь – сѣтънь. Купецъ – купьца, швьць – швьца, днь – дньє.

Завдання додому:

1. Відтворіть праслов'янські архетипи до наведених
д.-р. **ст.-слов.**

черєво
городь
серєда

чрѣво
градь
срѣда

2. Відновіть давньоруські форми наведених слів. Поясніть історичну природу чергування **о, е** з нульовою фонемою.

Посол – посла, творець –творця, палець – пальця, замок – замка, осел – осла.

3. З'ясуйте, на місці якого давнього голосного виступає **і** в українській мові. Подані слова запишіть по-давньоруськи.

Хліб, осінь, діло, кінь, сніг, білка, піч, сіно, дід, осінь.

4. Поясніть, чому в поданих словах не відбувається чергування **о, е** з **і** в закритих складах.

Атом, жетон, земель, мороз, через, шофер, гребець, вогонь, солод, орел, шовк.

5. Поясніть історичні умови чергування:

Кров – кривавий, глотка – глитати.

6. Українські слова запишіть давньоруською мовою, з'ясуйте походження голосного **є**:

Село, земель, день, кінець, шести.

Список рекомендованих джерел

Основних

1. Безкишкіна М.Т., Степаненко М.І. Історична граматики української мови : навчальний посібник. Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В.Г.Короленка. Полтава: 1997. 134 с.
2. Коваленко Н.Д. Історична граматики української мови: навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-20162, 2012. 144 с.
3. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики. К.: Академія, 2010. 248 с.
4. Купчинська З., Пілецький В. Історична граматики української мови: Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. 295 с.
5. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : навч. посібн. Кривий Ріг : КДПУ, 2002. 89 с.
6. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

Додаткових

7. Бичкова Т., Свердан Т.. Історична граматики української мови (фонетика): метод. посібник. Чернівці: Рута. 2007. 60 с.

Практичне заняття №4

Тема: Предмет і завдання історичної морфології. Історія іменника як частини мови. Багатотипність відмінювання іменників давньоруської мови
Мета: познайомити студентів з основними завданнями історичної морфології та з принципами формування частин мови в старій українській мові.

Завдання: простежити який шлях в своєму формуванні пройшли окремі частини мов.

План

1. Предмет і завдання історичної морфології. Іменник.
2. Іменник. Багатотипність відмінювання іменників давньоруської мови.
3. Витворення сучасних відмін іменників української мови.
4. Різновиди займенників давньоруської мови.
5. Причини змін у складі, будові та вживанні займенників.
6. Історія особових і зворотного займенників.
7. Історія форм предметно-особового займенника, неособових займенників.

Практично в аудиторії:

1. Укажіть, за допомогою яких суфіксів і від яких частин мови утворені наведені нижче іменники.

Мирь, пѣснь, правьдѣникъ, купець, писарь, жьньць, шило, дарь, дружина, учитель, пирь.

2. Яких змін зазнали іменники після занепаду редукованих?

Дарь, пирь, мирь, голубь, степь, сьрдьце.

3. Визначте морфологічний склад поданих нижче слів в давньоруській і в українській мові.

Мирь, брань, житиє, пѣснь, паробѣкъ, пѣтица, повѣсть, робочичь, пѣрстьнь.

4. Розподіліть за давніми основами (типи основ) давньоруські іменники.

Земля, вода, ночь, свекры, вошь, любы, душа, сынъ, конь, жєнихъ, путь, чудо, поле, небо, сѣмѣ, тѣсть, лось, зѣть, пєчаль.

5. Поставте наведені іменники в родовому відмінку однини в давньоруській й сучасній українській мові.

Сынъ, роботѣникъ, братъ, мирь, конь.

Поясніть виникнення паралельних відмінкових закінчень у родовому відмінку іменників II відміни.

6. З'ясуйте давню основу наведених нижче іменників, укажіть, до якої відміни вони належать у сучасній українській мові.

Око, дѣнь, сѣнь, дѣтѣ, бука, поле, мисль, мышь, мати, чудо, пѣснь, насипь.

Поясніть причину об'єднання іменників у чотири відміни в сучасній українській мові.

Завдання додому:

1. Поясніть походження вживаних у сучасній українській мові відмінкових закінчень орудного відмінка множини.

Плечами – плечима – плечми, грошима – грішми, конями – кіньми, гостями – гістьми.

2. Зробіть морфологічний аналіз іменників.

рославна рано плачєть в Путивлѣ на забралѣ Глѣбу же убьєну бывишу и повержену на брезѣ двѣма колодами.

3. Запишіть по-давньоруському і визначте давню основу поданих іменників. До якої відміни вони належать у сучасній українській мові?

Полк, вівця, гість, дочка, любов, ім'я, путь, порося, степ, берег, дім, мед, мати, тесть, око, село.

4. Утворіть давньоруські і сучасні українські форми родового, давального і місцевого відмінків однини. Поясніть шляхи розвитку сучасних відмінкових закінчень.

Зємл , муха, рука, слуга, дорога.

5. Запишіть давньоруською мовою наведені словосполучення і поясніть причини історичних змін у флексіях сучасної української мови.

Два воли, два коня, два поля, два дні, дві ночі, дві мухи, дві руки.

Список рекомендованих джерел

Основних

1. Безкишкіна М.Т. , Степаненко М.І. Історична граматика української мови : навчальний посібник. Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В.Г.Короленка. Полтава: 1997. 134 с.
2. Історія української мови. Хрестоматія / Упорядники Єрмоленко С.Я., Мокієнко А.К. К., Либідь, 1996. 288с.
3. Коваленко Н.Д. Історична граматика української мови: навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-20162, 2012. 144 с.
4. Колоїз Ж. В. Історична граматика української мови : навч. посібн. Кривий Ріг : КДПУ, 2002. 89 с.
5. Колоїз Ж. В. Історична граматика української мови : практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

6. Додаткових

7. Вербовий М. В. Історична граматика української мови: [навч. посібн.] / М. В. Вербовий, Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг, 2008. 343с.
8. Історична граматика української мови : навчально-методичний посібник / [уклад.Н. В. Кірілкова]. Рівне : РДГУ, 2013. 60 с.
9. Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). К.: Наукова думка, 2000. 370с.

Практичне заняття № 5-6

Тема: Історія іменних частин мови (займенника, прикметника, числівника)

Мета: ознайомити студентів з особливостями історичних змін іменних частин мови

Завдання: простежити який шлях в своєму формуванні пройшли окремі частини мов.

План

1. Різновиди займенників давньоруської мови.
2. Причини змін у складі, будові та вживанні займенників.
3. Історія особових і зворотного займенників.
4. Історія форм предметно-особового займенника, неособових займенників
5. Історія виникнення числівників.
6. Словотвір кількісних числівників.
7. Словотвір порядкових числівників.
8. Відмінювання числівників у давньоруській мові.

Практично в аудиторії:

1. Визначте розряди давньоруських займенників:

Вѣ, ны, азъ, ть, то, та, онъ, оно, она, и, ѣ, А, овъ, ово, ова, кѣто, никѣто, нѣкѣто, вьсь, вьсе.

2. Зробіть морфологічний аналіз займенників.

Ми великии князь Витовтъ дали єсмо нашу грамоту бєдриху. Што дєржитъ ѿт насъ двѣ сєлицѣ.

2. Провідмініяйте в однині, множині і двоїні:

Смѣлая сєстра, добра жєна, высокъ домъ.

Завдання додому:

1. Провідмініяйте давньоруський займенник **онъ** і сучасний український **він**. Поясніть утворення відмінкових флексій у сучасній українській мові і причину утворення суплетивних форм.
2. Утворіть форми вищого ступеня порівняння. Поясніть зміни у системі приголосних при утворенні вищого ступеня порівняння.
3. Поясніть, як утворився числівник **одинадцять**.
4. Провідмініяйте **одна малая рыба; дѣва сыны**.
5. Від наведених українських словосполучень утворіть давньоруські, укажіть на зміни, що відбиті в сучасній українській мові. Поясніть причини таких змін: **Два дерева, два столи, дві дуги, дві груші**.
6. Напишіть числівники по-давньоруськи, укажіть на фонетичні зміни в них: **Один, два, п'ять, шість, сім, вісім, десять**.

Список рекомендованих джерел

Основних

1. Безкишкіна М.Т. , Степаненко М.І. Історична граматика української мови : навчальний посібник. Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В.Г.Короленка. Полтава: 1997. 134 с.
2. Історія української мови. Хрестоматія / Упорядники Єрмоленко С.Я., Мокієнко А.К. К., Либідь, 1996. 288с.
3. Коваленко Н.Д. Історична граматика української мови: навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-20162, 2012. 144 с.
4. Колоїз Ж. В. Історична граматика української мови : навч. посібн. Кривий Ріг : КДПУ, 2002. 89 с.
5. Колоїз Ж. В. Історична граматика української мови : практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

Додаткових

1. Вербовий М. В. Історична граматика української мови: [навч. посібн.] / М. В. Вербовий, Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг, 2008. 343с.
2. Історична граматика української мови : навчально-методичний посібник / [уклад.Н. В. Кірілкова]. Рівне : РДГУ, 2013. 60 с.
3. Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). К.: Наукова думка, 2000. 370с.

Практичне заняття № 7

Тема: Історія дієслова як частини мови. Система дієслівних форм. Класи дієслів. Теперішній час дієслів

План

1. Форми дієслів у давньоруській мові.

2. Класи дієслів.
3. Часові форми дієслів у давньоруській мові.
4. Історія теперішнього часу.
5. Історія форм минулого часу.
6. Історія майбутнього часу Історія форм умовного способу.
7. Історія форм наказового способу.
8. Інфінітив. Супін.
9. Дієприкметник і дієприслівник.

Практично в аудиторії:

1. Назвіть, які дієслівні форми утворюються від основи інфінітива, а які – від основи теперішнього часу. Проілюструйте твердження.
2. Від дієслів *родити, быти, любити* утворіть форми сигматичного аориста в однині, множині і двоїні.
3. Утворіть усі форми перфекта від дієслова *плести*.

Завдання додому:

1 Як утворився минулий час у сучасній українській мові? Чому він має родові, а не особові форми?

2 Розрізніть аорист та імперфект. Визначте особу і число.

Єще изволихомъ и избрахомъ себѣ два дни. Помняшетъ бо речь первыхъ временъ усобицѣ, тогда при Олзѣ гориславичи свяшется и растяшетъ усобицами погубашеть жизнь дождьбожа внука...

И живяху в мирѣ поляне, и деревляне, и сѣверь, и радимичи, вятичи и хорвате.

3 Поясніть утворення сучасних форм дієслів майбутнього часу: *писатиму, їстиму, нестиму, ловитиму*.

Список рекомендованих джерел

Основних

1. Безкишкіна М.Т. , Степаненко М.І. Історична граматики української мови : навчальний посібник. Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В.Г.Короленка. Полтава: 1997. 134 с.
2. Історія української мови. Хрестоматія / Упорядники Єрмоленко С.Я., Мокієнко А.К. К., Либідь, 1996. 288с.
3. Коваленко Н.Д. Історична граматики української мови: навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-20162, 2012. 144 с.
4. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : навч. посібн. Кривий Ріг : КДПУ, 2002. 89 с.
5. Колоїз Ж. В. Історична граматики української мови : практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

Додаткових

1. Вербовий М. В. Історична граматики української мови: [навч. посібн.] / М. В. Вербовий, Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг, 2008. 343с.
2. Історична граматики української мови : навчально-методичний посібник / [уклад.Н. В. Кірілкова]. Рівне : РДГУ, 2013. 60 с.

МОДУЛЬ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Тема 1: Вступ. Історія української мови як наука і навчальна дисципліна

План

1. Предмет, завдання і значення курсу історичної граматики української мови.
2. Специфіка діахронічного вивчення лінгвістичних об'єктів.
3. Найважливіші пам'ятки староукраїнської мови. Класифікація давніх писемних пам'яток.
4. Українські говори як джерело пізнання історії української мови.
5. Виникнення української мови. Поняття „давньоруська мова”.
6. Проблема періодизації історії української мови

Завдання для контролю:

Усі завдання треба виконувати на KSUonline

1. Створити презентацію за питаннями плану (слайди, аудіо і відеозаписи). 1б.
2. Пояснити, які фонетичні процеси пов'язані з діянням закону відкритого складу, наведіть приклади (оформіть у файлі Word)1б.
3. Підготувати доповідь із презентацією до теми «Найважливіші пам'ятки староукраїнської мови. Класифікація давніх писемних пам'яток» 1б.

Форма контролю:

1. Обговорення доповідей
2. Перевірка виконаних завдань

Тема 2: Історична фонетика української мови. Формування фонетичної системи протоукраїнських говорів у спільнослов'янській і східнослов'янській період

- ### **План**
1. Формування фонологічної системи протоукраїнської мови.
 2. Відбиття фонетичних процесів спільнослов'янського та спільно східнослов'янського періодів у фонологічній системі протоукраїнської мови

Завдання для контролю:

Усі завдання треба виконувати на KSUonline

1. **Створити** презентацію за питаннями плану (слайди, аудіо і відеозаписи). 1б.
2. **Від поданих гіпотетичних праслов'янських форм утворіть** відповідні форми слів давньоруської і старослов'янської мов. *vorna, *norvos, *kolti, *serda, *zolto, *borda, *solta *korva, *storna, *storqja, *morzos, *sormos (оформіть у файлі Word) 1б.
3. **Підготувати доповідь з теми** «Відбиття фонетичних процесів спільнослов'янського та спільно східнослов'янського періодів у фонологічній системі протоукраїнської мови» з презентацією 1б

Форма контролю:

1. Обговорення доповідей
2. Перевірка виконаних завдань

Тема 3: Фонетичні зміни XI – XIII ст. Розвиток фонологічної системи української мови

План

1. Фонетичні зміни XI-XIII століття у давньоруській мові.
2. Розвиток фонологічної системи української мови.
3. Фонетичні зміни української мови

Завдання для контролю:

Усі завдання треба виконувати на KSUonline

1. Створити презентацію за питаннями плану (слайди, аудіо і відео записи) **1б.**
2. Українські слова запишіть давньоруською мовою, з'ясуйте походження голосного **е**: село, земель, день, кінець, шести (оформіть у файлі Word) **1б.**
3. Підготувати доповідь з теми «Фонетичні зміни XI-XIII століття у давньоруській мові» з презентацією **2б.**
4. Підготувати доповідь з теми «Розвиток фонологічної системи української мови» з презентацією **1б.**

Форма контролю:

1. Обговорення доповідей
2. Перевірка виконаних завдань

Тема 4: Предмет і завдання історичної морфології. Історія іменника як частини мови. Багатотипність відмінювання іменників давньоруської мови. Витворення сучасної української системи відмінювання іменників

План

1. Предмет і завдання історичної морфології. Іменник.
2. Іменник. Багатотипність відмінювання іменників давньоруської мови.
3. Витворення сучасних відмін іменників української мови.

Завдання для контролю:

Усі завдання треба виконувати на KSUonline

1. Створити презентацію за питаннями плану (слайди, аудіо і відео записи). **1б.**
2. **Провідмініайте** давньоруський займенник **онь** і сучасний український **він**. Поясніть утворення відмінкових флексій у сучасній українській мові і причину утворення суплетивних форм оформіть у файлі Word) **1б.**
3. **Підготувати доповідь з теми** «Іменник. Багатотипність відмінювання іменників давньоруської мови» або «Витворення сучасних відмін іменників української мови» з презентацією **1б.**

Форма контролю:

1. Обговорення доповідей
2. Перевірка виконаних завдань

Тема 5: Історія іменних частин мови (займенника, прикметника, числівника)

План

9. Різновиди займенників давньоруської мови.

10. Причини змін у складі, будові та вживанні займенників.
11. Історія особових і зворотного займенників.
12. Історія форм предметно-особового займенника, неособових займенників
13. Історія виникнення числівників.
14. Словотвір кількісних числівників.
15. Словотвір порядкових числівників.
16. Відмінювання числівників у давньоруській мові.

Завдання для контролю:

Усі завдання треба виконувати на KSUonline

1. **Створити** презентацію за питаннями плану (слайди, аудіо і відео записи) **2б.**
2. **Укласти** електронний (у вигляді презентації) словник термінів до теми **1б.**
3. **Підготувати доповідь з теми** «Історія форм предметно-особового займенника, неособових займенників» або «Словотвір кількісних та порядкових числівників» з презентацією **2б.**

Форма контролю:

1. Обговорення доповідей
2. Перевірка виконаних завдань

**Тема 6: Історія дієслова як частини мови. Система дієслівних форм.
Класи дієслів. Історія часових форм**

План

10. Форми дієслів у давньоруській мові.
11. Класи дієслів.
12. Часові форми дієслів у давньоруській мові.
13. Історія теперішнього часу.
14. Історія форм минулого часу.
15. Історія майбутнього часу Історія форм умовного способу.
16. Історія форм наказового способу.
17. Інфінітив. Супін.
18. Дієприкметник і дієприслівник.

Завдання для контролю:

Усі завдання треба виконувати на KSUonline

1. **Створити** презентацію за питаннями плану (слайди, аудіо і відео записи) **2б.**
2. **Укласти** електронний (у вигляді презентації) словник термінів до теми **1б.**
3. **Підготувати доповідь з теми** «Класи дієслів. Часові форми дієслів у давньоруській мові» або «Форми дієслів у давньоруській мові» з презентацією **3б.**

Форма контролю:

1. Обговорення доповідей
2. Перевірка виконаних завдань

ЗАСОБИ КОНТРОЛЮ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ З ДИСЦИПЛІНИ

Питання для семестрового контролю знань (диф.залік)
**«Формування фонологічної
та морфологічної систем староукраїнської мови»**

1. Назвіть, які приголосні давньоруської мови були тільки твердими, а які – тільки м'якими.

- ✓ Поясніть, які фонетичні процеси пов'язані з діянням закону відкритого складу.
- ✓ Поясніть історичні чергування в коренях слів: *жати – жену, м'яти – мну, дуги – дму, ім'я – імені, путо – опона*.
- ✓ До поданих давньоруських слів напишіть старослов'янські відповідники і поясніть походження голосних *у, а ('а)*. *Дев'ять, рука, пам'ять, жати, м'яти, начати*.

2. Укажіть на різні типи пом'якшення задньоязикових у наведених словах і поясніть історичну природу цих чергувань.

Стъгати – стъжька, зорокъ – съзьцати, ликъ – лице, скука – скуцѣ, рогъ – рози, вълкъ – вълкъ.

- ✓ Поясніть, на місці яких приголосних уживаються шиплячі в поданих словах: *сѣча, плачу, мажу, ночь, плачу*.
- ✓ Від поданих гіпотетичних праслов'янських форм утворіть відповідні форми слів давньоруської і старослов'янської мов:
- ✓ **vorna, *norvos, *kolti, *serda, *zolto, *borda, *korva, *storna, *storgja, *morzos, *sormos*.
- ✓ Відтворіть праслов'янські архетипи до наведених слів:

Д-р	Ст.слов.	* праслов'янські
<i>чєрєво</i>	<i>чрѣво</i>	*
<i>городъ</i>	<i>градъ</i>	*
<i>сєреда</i>	<i>срѣда</i>	*

3. Визначити слабку і сильну позиції зредукованих. З'ясуйте зміни позицій *ѣ* і *ь* у різних формах того самого слова або у споріднених морфемах.

Сѣто – сѣтъня – сѣтънь. Купьць – купьца, швьць – швьца, дьнь – дьнє.

- ✓ Відновіть давньоруські форми наведених слів. Поясніть історичну природу чергування *о, е* з нульовою фонемою. *Посол – посла, творець – творця, палець – пальця, замок – замка, осел – осла*.
- ✓ З'ясуйте, на місці якого давнього голосного виступає *і* в українській мові. Подані слова запишіть по-давньоруськи. *Хліб, осінь, діло, кінь, сніг, білка, піч, сіно, дід, осінь*.
- ✓ Поясніть чому в поданих словах не відбувається чергування *о, е* з *і* в закритих складах. *Атом, жетон, земель, мороз, через, шофер, гребець, вогонь, солод, орел, шовк*.
- ✓ Поясніть історичні умови чергування: *кров – кривавий, глотка – глитати*.

✓ Українські слова запишіть давньоруською мовою, з'ясуйте походження голосного *е*: *село, земель, день, кінець, шести*. Від поданих давньоруських форм утворіть сучасні українські та з'ясуйте появу вставних *о, е* у цих словах: *бобрь – бобра, вѣтръ – вѣтра, огонь – огни, свекръ – свекра, земля – земля*.

✓ Наведені нижче слова запишіть по-давньоруськи. З'ясуйте, які фонетичні зміни відбулися у звуковому складі українських слів, поясніть причини цих змін.

Місце, тижневий, кожний, вісник, пізно, масний, усний, корисний.

4. Наведені українські слова запишіть давньоруською мовою. Поясніть походження *и* в українській мові.

Зима, чотири, риба, мило, дим, нива.

✓ Відтворіть давньоруські форми до поданих нижче українських слів. Поясніть, які фонетичні зміни відбулися в них у процесі формування української мови.

Суддя, радість, б'ю, весілля, зілля, знання.

✓ Запишіть по-українськи наведені давньоруські слова. Прокоментуйте фонетичні зміни, засвідчені у них, і причини цих змін.

Пьшено, чєтыри, тьрнь, сьчастьѣ, льба, што, стекло, кѣто, ручьникъ, мѣрочьникъ.

✓ Подані нижче слова запишіть по-давньоруськи і поясніть історичні умови зміни *е* на *о* та збереження *е*.

Шовк, чорний, чоловік, вечеря, шести, чотири, четвертий, на щоці, йому.

5. Укажіть, за допомогою яких суфіксів і від яких частин мови утворені наведені нижче іменники.

Мирь, пѣснь, правьдѣникъ, купьць, писарь, жьньць, шило, дарь, дружина, учитель, пирь.

6. Розподіліть за давніми основами (типи основ) давньоруські іменники.

Земля, вода, ночь, свекры, волъ, любы, душа, сынъ, конь, жєнихъ, путь, чудо, поле, небо, тьсть, лось, зять.

7. Поставити наведені іменники в родовому відмінку однини в давньоруській і сучасній українській мові.

Сынъ, роботѣникъ, братъ, мирь, конь.

Поясніть виникнення паралельних відмінкових закінчень у родовому відмінку іменників II відміни.

8. Зробіть морфологічний аналіз іменників.

Ярославна рано плачєть въ Путивлѣ на забралѣ. Глѣбу же убьєну бывшю и повержену на брезѣ двѣма колодами.

9. Визначте розряди давньоруських займенників:

Вѣ, мы, азъ; ть, то, та; онъ, оно, она; и, ѣ; овь, ова, ово; кѣто, никѣто, нѣкѣто, вьсь, вьсьє.

10. Зробіть морфологічний аналіз займенників:

Мы великы и князь Витовтъ дали єсмо нашу грамоту бєдриху. Што дєржитъ ѡтъ насъ двѣ сєлищи.

11. Зробіть морфологічний розбір іменників і прикметників.

Не лѣно ли ны бѣшетъ, братіє, начати старыми словесы трудныхъ повѣсти о пълку Игорєвѣ, Игорѣ Свѣтѣславича?

12. Поясніть, як утворився числівник *одинадцять*.

13. Напишіть числівники по-давньоруськи, укажіть на фонетичні зміни в них.

Один, два, п'ять, шість, сім, вісім, десять.